

Translated Abstract Thesis

In this thesis the role of vicarious shame in the digital age was investigated. The research was conducted from the point of view of four disciplines: Cognitive and Neurobiological Psychology, Artificial Intelligence, Social Psychology and Cultural Anthropology. The differences of vicarious shame caused by direct or indirect contact were investigated using Cognitive and Neurobiological Psychology research and methods. The purpose of vicarious shame and the possibility to implement this emotion in computers was researched from the Artificial Intelligence point of view. The Social Psychology part focused on the social processes connected to the digital age and the way they influence vicarious shame. Cultural Anthropology has investigated the way the digital age influenced how people relate to the world and the way new technological development can improve the methods to research vicarious shame from a Cultural Anthropology perspective.

The insights gained from the individual disciplines were subsequently integrated using the method of Repko and Szostak (2017). During this process, an interdisciplinary definition of vicarious shame was created: vicarious shame is a context dependent emotion which can be generated because of and in the place of someone else. The role of vicarious shame can be divided into four dimensions: intensity, frequency, form and function. Using the definition and the four different dimensions, it can be concluded that vicarious shame is context dependent and that it has a specific role in the digital age which is a interaction of technology, culture and social processes. The digital age and the emotion vicarious shame influence each other.

Abstract Individual part (Disciplinary research)

Vicarious shame is a complex, social emotion. This literature research investigated the difference between this emotion caused by direct face-to-face contact and the same emotion caused by indirect contact. It was found that vicarious shame can be divided into different kinds based on the neural substrate: an emphatical and cognitive kind. The ACC and IA show more activation when the emphatical kind of the emotion is generated, and the mPFC and TP show more activation in the case of generation of the cognitive kind.

Indirect contact causes a more cognitive, less emphatical kind of vicarious shame. This can be explained by the compassion felt for the protagonist. Face-to-face contact could result in higher compassion. Besides that, it has been shown that physical and mental similarity of the observer and the protagonist increase empathy. Low physical and mental similarity to protagonists observed via indirect contact (television, internet) can explain the lower emphatical activation.

Further research should investigate the difference between direct and indirect contact at the level of stimuli, instead of at the level of substantive differences.

Readers Guide

Page number		Author
6-7	Introduction	All
8-16	Disciplinary research	Madelief Zwaan
39-49	Integration	All
50-52	Conclusion and Discussion	All

Plaatsvervangende schaamte in het digitale tijdperk

Scriptie Liberal Arts and Sciences

Jowan van Lente (5994608)

Kunstmatige Intelligentie

Vakreferent: Niels van Miltenburg

Lieke Hamelink (5901375)

Sociale Psychologie

Vakreferent: Catherine Evers

Flore Hoekstra (4285875)

Culturele Antropologie

Vakreferent: Evi Kostner

Madelief Zwaan (5845602)

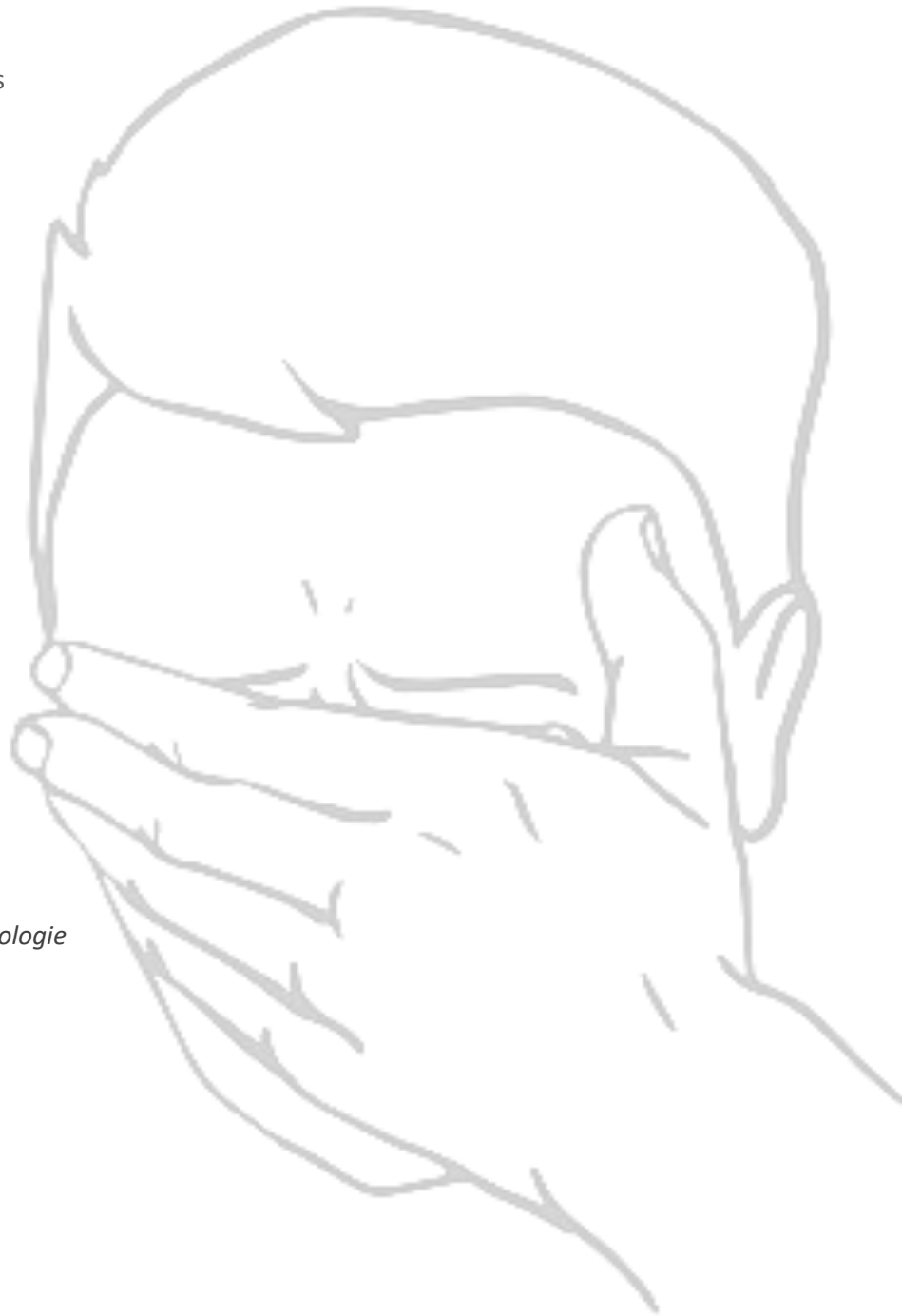
Cognitieve en Neurobiologische Psychologie

Vakreferent: Geert Ramakers

Scriptiebegeleider: Florentine Sterk

Cursuscode: LA3V11003

Datum: 21-04-2019

Universiteit Utrecht

This page is left blank intentionally.

Inhoud

Abstract	5
1. Inleiding	6
2. Cognitieve en Neurobiologische Psychologie en plaatsvervangende schaamte	8
2.1 Soorten plaatsvervangende schaamte en het neurale substraat	9
2.2 Invloeden op de soort en mate van plaatsvervangende schaamte	11
2.3 Invloed van (in)direct contact op plaatsvervangende schaamte	13
2.4 Conclusie en Discussie	14
2.5 Begrippenlijst.....	15
3. Kunstmatige intelligentie en plaatsvervangende schaamte	17
3.1 Weglaten van schaamte in KI	18
3.2 Implementeren van schaamte in KI.....	19
3.3 Implementeren van plaatsvervangende schaamte in KI.....	20
3.4 Conclusie	23
4. Sociale Psychologie en plaatsvervangende schaamte	24
4.1 De emotie schaamte.....	24
4.2 Plaatsvervangende schaamte.....	26
4.3 Het digitale tijdperk.....	27
4.4 Invloed veranderingen op plaatsvervangende schaamte	29
4.5 Conclusie en discussie	31
5. Culturele Antropologie en plaatsvervangende schaamte.....	32
5.1 De problematiek van de antropologie van emoties.....	32
5.2 Schaamte voor schaamte: de nasleep van Ruth Benedict	34
5.3 Schaamte in een geglobaliseerde context	35
5.4 Digitale schaamte	36
5.5 Conclusie	37
6. Integratie	39
6.1 Definitie van plaatsvervangende schaamte	41
6.1.1 Plaatsvervangende schaamte en de aanwezigheid van anderen	42
6.1.2 Plaatsvervangende schaamte en de afhankelijkheid van subjectieve factoren	42
6.1.3 Plaatsvervangende schaamte als subjectieve ervaring en objectieve informatie	43
6.2 Mate van plaatsvervangende schaamte	44
6.3 Vormen plaatsvervangende schaamte.....	46
6.4 Functies van plaatsvervangende schaamte.....	47
7. Conclusie en Discussie.....	50
7.1 Evaluatie disciplines	51

7.2 Evaluatie integratie	52
Bronnenlijst	53
Inleiding	53
Cognitieve en Neurobiologische Psychologie	53
Kunstmatige Intelligentie	56
Sociale Psychologie.....	57
Culturele Antropologie.....	61
Integratie en conclusie	62

Abstract

In deze scriptie is de rol van plaatsvervangende schaamte in het digitale tijdperk onderzocht. Dit is gedaan vanuit vier disciplines: Cognitieve en Neurobiologische Psychologie, Kunstmatige Intelligentie, Sociale Psychologie en Culturele Antropologie. Cognitieve en Neurobiologische Psychologie heeft de verschillen van plaatsvervangende schaamte onderzocht bij direct of bij indirect (via een scherm) contact. Kunstmatige Intelligentie heeft de functie van plaatsvervangende schaamte onderzocht, en de mogelijkheid om deze emotie te implementeren in een computer. Sociale Psychologie heeft de sociale processen die gepaard gaan met ontwikkelingen in het digitale tijdperk onderzocht, en hoe deze invloed hebben op plaatsvervangende schaamte. Culturele Antropologie heeft onderzocht hoe het digitale tijdperk de verhouding van mensen tot de wereld en daarmee de discipline van de Culturele Antropologie heeft veranderd, en hoe nieuwe technologische ontwikkelingen de mogelijkheid kunnen bieden om plaatsvervangende schaamte vanuit de Culturele Antropologie te onderzoeken.

De inzichten die vanuit de disciplines zijn verworven zijn vervolgens met behulp van de methode van Repko en Szostak (2017) met elkaar geïntegreerd. Hierbij is er een interdisciplinaire definitie van plaatsvervangende schaamte ontstaan: plaatsvervangende schaamte is een contextafhankelijke emotie die wordt opgewekt voor en door een ander en omzetbaar is in objectieve informatie. De rol van plaatsvervangende schaamte kon vervolgens onderverdeeld worden in vier dimensies: intensiteit, frequentie, vorm en functie. Vanuit de definitie en de vier dimensies kan gesteld worden dat plaatsvervangende schaamte contextafhankelijk is en dat het dus een specifieke rol heeft in het digitale tijdperk wat een wisselwerking is tussen technologie, cultuur en sociale processen. Het digitale tijdperk en de emotie plaatsvervangende schaamte beïnvloeden elkaar. Een focus op het digitale tijdperk geeft suggesties voor vervolgonderzoek.

1. Inleiding

Wereldwijd kijken miljoenen mensen naar shows als “Pop Idol”, “America’s Next Top Model” of “Temptation Island” om met plaatsvervangende schaamte de misstappen of knulligheden van de deelnemers te aanschouwen (Krach, 2010). Het blijkt dat de kijkers plaatsvervangende schaamte kunnen voelen ongeacht of ze de deelnemers kennen (Greene & Britton, 2015; Welten et al., 2012). Bovendien blijkt het dat het niet uitmaakt of de deelnemers zelf realiseren of ze beschamend gedrag vertonen of niet (Krach, 2010). Plaatsvervangende schaamte uit zich in alle situaties waarin mensen schaamte ervaren voor andermans gedrag (Welten, Zeelenberg & Breugelmans, 2012; Lickel, 2005). Bovenstaande shows zijn een voorbeeld van zo’n situatie. Echter zijn er naast deze shows nog vele andere situaties te bedenken die vandaag de dag de wijze waarop plaatsvervangende schaamte voorkomt beïnvloeden.

Ontwikkelingen in het digitale tijdperk kunnen invloed hebben op sociale processen (Brennen & Kreiss, 2016; Van Dijk, 2005; Wellman et al., 2003). Ooit waren we gelimiteerd tot *face-to-face* gesprekken. Echter hebben we de laatste millennia nieuwe technologische ontwikkelingen doorgemaakt die de sociale interactie veranderden (Backstrom et al., 2006; Caplan, 2005). Het digitale tijdperk onderscheidt zich hierin door de snelle technologische veranderingen waarin sociale interactie plaatsvindt (Baym, 2015). Omdat plaatsvervangende schaamte vaak als een sociale emotie wordt gezien (Greene & Britton, 2015; Welten, 2012;), is het aannemelijk dat de veranderende sociale processen ook invloed hebben op plaatsvervangende schaamte. Er bestaan enkele onderzoeken die de link tussen bepaalde aspecten van het digitale tijdperk en (plaatsvervangende) schaamte beschrijven (bijv. Melchers et al., 2015; Greene & Britton, 2015; Welten et al., 2012). Deze onderzoeken suggereren dat er een relatie bestaat tussen een specifiek aspect van het digitale tijdperk (bijv. Reality TV) en de sociale emotie plaatsvervangende schaamte. Hoe en in welke mate verschillende aspecten *samen* invloed uitoefenen is echter nog onduidelijk. Om een meer volledig beeld te vormen van deze invloeden, trachten wij in dit onderzoek de volgende hoofdvraag te beantwoorden: ‘*Wat is de rol van plaatsvervangende schaamte in het digitale tijdperk?*’

Deze onderzoeksvraag moet vanuit verschillende perspectieven onderzocht worden en vraagt daarom om een interdisciplinaire aanpak. Dit is te beargumenteren vanuit de veelzijdigheid van de twee kernbegrippen in onze vraagstelling: ‘plaatsvervangende schaamte’ en ‘het digitale tijdperk’. Zo is plaatsvervangende schaamte veelzijdig omdat op het zowel op individueel als groepsniveau benaderd kan worden (Welten, 2012), het cultureel bepaald is (Beatty, 2013) en het gevoeld kan worden voor bekenden en onbekenden (Greene & Britton, 2015). Het digitale tijdperk dankt haar veelzijdigheid aan het feit dat het een tijdsperiode is en daarmee alle processen en aspecten in die periode omvat. Door deze veelzijdigheid zullen de opvattingen over beide begrippen per onderzoeksgebied kunnen verschillen. Zo zullen er andere inzichten ontstaan wanneer op neurologisch niveau wordt gekeken naar plaatsvervangende schaamte dan wanneer dit vanuit de Psychologie wordt onderzocht. Ook inzichten over aspecten van het digitale tijdperk zullen verschillen per discipline. Zo zou de culturele antropologie naar de culturele context kijken, maar zal een discipline die is ontstaan in het digitale tijdperk, zoals Kunstmatige Intelligentie, meer het concept van binnenuit benaderen. Door de veelzijdigheid van de kernbegrippen in de onderzoeksvraag ontstaat een complex vraagstuk waarvoor de beantwoording een interdisciplinaire aanpak behoeft (Repko & Szostak, 2017).

Wij zullen ons onderzoek aan de hand van de interdisciplinaire methodes van Repko en Szostak (2017) uitvoeren. Beknopt bestaan deze uit het verwerven van disciplinaire inzichten en het creëren van *common ground* om vervolgens tot een *more comprehensive understanding* te komen. Dit zal gedaan worden door de disciplinaire inzichten en diens concepten, theorieën, assumpties en aannames te integreren om zo een holistisch antwoord op de hoofdvraag te kunnen formuleren (Repko & Szostak, 2017). We zullen dit doen aan de hand van de disciplines Cognitieve en Neurobiologische Psychologie, Kunstmatige Intelligentie, Sociale Psychologie en Culturele Antropologie. Vanuit elk van deze disciplines zal een aspect van het digitale tijdperk behandeld worden dat ons iets kan vertellen over plaatsvervangende schaamte.

Vanuit de Cognitieve en Neurobiologische psychologie zal het verschil tussen plaatsvervangende schaamte door direct contact en plaatsvervangende schaamte door indirect contact worden onderzocht. Doordat indirect contact vaker voorkomt in het digitale tijdperk is het nuttig om te kijken naar welke rol dit speelt voor plaatsvervangende schaamte. Doordat vanuit deze discipline gedrag gereduceerd kan worden tot hersenactiviteit, kan plaatsvervangende schaamte in verschillende contexten onderzocht en vergeleken worden.

Vanuit Kunstmatige Intelligentie (KI) zal onderzocht worden wat de opkomst van KI ons kan leren over plaatsvervangende schaamte. Doordat KI gezien kan worden als een product van het digitale tijdperk, is het relevant om deze discipline in dit onderzoek te betrekken. Door te kijken naar waarom plaatsvervangende schaamte is, of zou moeten worden geïmplementeerd, kunnen we meer inzicht verkrijgen in de functie ervan. Door vervolgens te kijken welke computationele stappen er nodig zijn om plaatsvervangende schaamte na te bootsen, zal ook meer inzicht verkregen kunnen worden in wát plaatsvervangende schaamte, vanuit een KI oogpunt, is.

De Sociale Psychologie zal voornamelijk kijken naar de invloed van sociale processen die kenmerkend zijn voor het digitale tijdperk op plaatsvervangende schaamte. Deze discipline is relevant omdat plaatsvervangende schaamte gezien wordt als een sociale emotie en de Sociale Psychologie zowel emoties als de sociale processen die daar gerelateerd aan zijn onderzoekt. De processen die in dit onderzoek centraal zullen staan zijn digitalisering, individualisme, identiteitsvorming en perfectionisme. Omdat deze processen aan verandering onderhevig zijn in het digitale tijdperk, zal vanuit deze discipline gekeken worden naar de invloed van deze processen op plaatsvervangende schaamte.

Culturele Antropologie zal op een wat minder directe wijze kijken naar plaatsvervangende schaamte. Culturele Antropologie heeft namelijk een fundamenteel andere kijk op emoties. Het concept van emotie is niet een absoluut gegeven, maar afhankelijk van andere concepten. Hierdoor kan er een nieuw perspectief op plaatsvervangende schaamte ontstaan. Door in te gaan op digitalisering en globalisering, en hoe dit antropologisch onderzoek heeft veranderd, en hoe opvattingen over emoties hierdoor zijn beïnvloed, kunnen wij vanuit deze discipline een inzicht vanuit een bredere context krijgen over de rol van plaatsvervangende schaamte in het digitale tijdperk.

Deze disciplinaire delen zullen eerst op bovenstaande volgorde worden uitgewerkt. Vervolgens zullen we de verschillende, verkregen inzichten integreren tot een *common ground* om zo tot een *more comprehensive understanding* te komen. Ten slotte zullen we een antwoord op de hoofdvraag formuleren waarbij de interdisciplinaire conclusie beduidend meer omvat dan de som der delen.

2. Cognitieve en Neurobiologische Psychologie en plaatsvervangende schaamte

“The age of privacy is over” (Mark Zuckerberg, CEO of Facebook Inc). Zoals Paulus et al. (2014) stelden, heeft de uitvinding van het internet de mate van transparantie binnen onze sociale netwerken drastisch veranderd. Vroeger waren persoonlijke ongelukjes en misstappen slechts bereikbaar voor een beperkt aantal personen, terwijl deze nu publiekelijk beschikbaar zijn via bijvoorbeeld sociale media en televisie. Via deze media komen we ook in contact met mensen die we niet in het echt zien, en misschien wel nooit zullen ontmoeten. Dit sociale contact vindt dus niet direct plaats door **face-to-face** observatie of communicatie, maar indirect via **mediatie** van (online) media.

Menselijk contact kan invloed hebben op emotionele ervaringen. Je kan bijvoorbeeld vreugde, angst, verdriet of woede ervaren door contact met anderen. Naast deze **basisemoties** zijn er ook emoties die volledig afhankelijk zijn van contact: **sociale emoties** (Lamm & Singer, 2010). Plaatsvervangende schaamte is een voorbeeld van een sociale emotie en wordt ervaren door associaties met de sociale normovertredingen van iemand anders (Lamm & Singer, 2010; Keltner et al., 1997). Voorbeelden van deze overtredingen zijn fysieke misstappen (vallen), tekortkomingen in uiterlijk (wc-papier aan schoen) en cognitieve tekortkomingen (stotteren) (Keltner et al., 1997; Miller, 1996; Miller & Tangney, 1994). Plaatsvervangende schaamte kan ervaren worden zonder enige verantwoordelijkheid van de **observant** voor de situatie van de **protagonist** (hoofdpersoon van de geobserveerde, plaatsvervangende schaamte opwekkende situatie) en zelfs zonder enige relatie tussen de protagonist en de observant (Miller, 1987; Shearn et al., 1999; Marcus et al., 1996). De resultaten uit bovenstaande onderzoeken en het idee dat plaatsvervangende schaamte een sociale emotie is (Keltner et al., 1997), suggereren dat plaatsvervangende schaamte in bepaalde mate afhankelijk is van het contact tussen mensen. Deze gedachtegang volgend is te verwachten dat bij verschillende soorten contact, de plaatsvervangende schaamte ook verschillende vormen aanneemt. Vanuit deze verwachting wordt in dit hoofdstuk getracht de volgende vraag te beantwoorden: ‘Wat is het verschil tussen plaatsvervangende schaamte door **direct contact** en plaatsvervangende schaamte door **indirect contact**?’

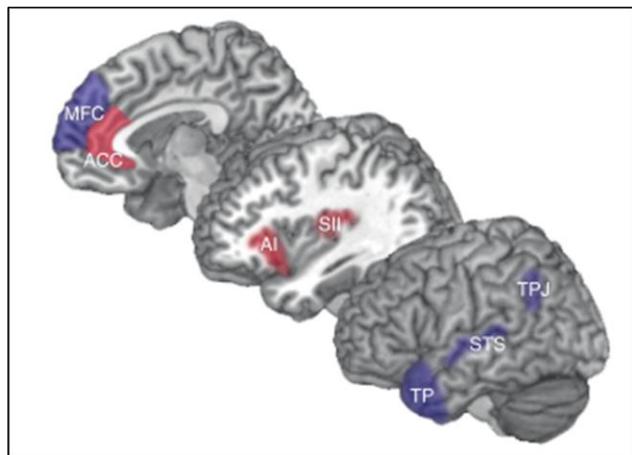
Het antwoord op deze vraag wordt onderbouwd met behulp van sociaal neurowetenschappelijke onderzoeken. Door middel van onderzoeksmethoden binnen de discipline sociale neurowetenschappen is het mogelijk gedrag te reduceren tot hersenactiviteit. Door het reduceren en objectiveren van gedrag kunnen verschillende gedragingen onderling worden vergeleken en in verband worden gebracht met andere concepten. Eerst zal het neurale substraat van plaatsvervangende schaamte toegelicht en gecategoriseerd worden. Vervolgens zullen er verschillende variabelen geëvalueerd worden die invloed hebben op de soort en mate van plaatsvervangende schaamte. Ten slotte zullen deze inzichten worden toegepast op het verschil tussen direct en indirect contact.

2.1 Soorten plaatsvervangende schaamte en het neurale substraat

Zoals gesteld in de inleiding is plaatsvervangende schaamte een complexe, sociale emotie. Om deze emotie te structureren wordt er in deze paragraaf getracht om verschillende soorten of vormen van plaatsvervangende schaamte van elkaar te onderscheiden op basis van het **neurale substraat**.

Er zijn twee concepten die gebruikt kunnen worden bij het verklaren van de projectie van een zelf-reflectieve emotie op iemand anders: **mentalizing** en **affectieve empathie**. *Mentalizing* is een cognitieve functie die mensen in staat stelt om zich in te leven in anderen en hangt samen met de **Theory of Mind** (ToM). Affectieve empathie zorgt, net als *mentalizing*, voor een inlevingsvermogen, maar deze hangt meer samen met **emotie** dan met **cognitie** (Melchers et al., 2015). Neuro-imaging onderzoek heeft deze concepten in verband gebracht met corresponderende hersengebieden. *Mentalizing* wordt bijvoorbeeld geassocieerd met activiteit in de mediale prefrontale cortex (mPFC), sulcus temporalis superior (STS) en de *temporal poles* (TP; Schnell et al., 2011; Hein and Singer, 2008). Specifieker wordt de mPFC nog gelinkt aan het

vermogen om jezelf voor te stellen in situaties in het verleden of de toekomst en aan reflectieve processen met betrekking tot jezelf en anderen (Paulus et al., 2013). Deze reflectieve processen kunnen bijvoorbeeld betrekking hebben op karaktereigenschappen of emotionele capaciteiten. Affectieve empathie wordt geassocieerd met hersengebieden zoals de anterior insula (AI) en de anterior cingulate cortex (ACC; Krach et al., 2011). Als plaatsvervangende schaamte als een projectie van een zelf-reflectieve emotie

Afbeelding 1: Hersengebieden geassocieerd met *mentalizing* (paars) en affectieve empathie (rood) Bron: Singer & Tusche (2014).

op iemand anders wordt gedefinieerd, kan er dus al onderscheid worden gemaakt tussen twee soorten: een cognitieve en een empathische vorm.

Er is veel neurowetenschappelijk onderzoek gedaan naar sociale en plaatsvervangende emotie in het algemeen, maar in slechts drie verschillende onderzoeken (Krach et al., 2011; Paulus et al., 2014; Melchers et al., 2015) is het neurale substraat van plaatsvervangende schaamte bij gezonde proefpersonen onderzocht. In deze studies werd **functionele MRI** (fMRI) als methode gebruikt om de hersenactiviteit in kaart te brengen en werden er zelf-rapporterende vragenlijsten gebruikt om de plaatsvervangende schaamte te meten.

In de studie van Krach et al. (2011) is verhoogde activatie van de linker ACC en linker anterior insula (AI) en bilateraal de thalamus en pariaqueductal grey (PAG) gemeten. Deze hersengebieden worden vaak geassocieerd met de empathische ervaring van pijn (Akitsuki et al., 2009). Dezelfde studie heeft een positieve correlatie gevonden tussen bovenstaande hersenactiviteit met de **trait empathie**. Dit houdt in dat empathie als persoonlijkheidseigenschap positief gecorreleerd is met de mate van activatie in hersengebieden die verhoogde activiteit tonen bij plaatsvervangende schaamte (Krach et al., 2011). Zowel de correlatie met de persoonlijkheidseigenschap empathie als de correlatie met de empathische ervaring van pijn suggereren affectieve empathie als onderliggend

concept van plaatsvervangende schaamte. Ze verwijzen hiermee naar een empathische vorm van plaatsvervangende schaamte.

In de resultaten van het onderzoek van Paulus et al. (2014) komen zowel hersengebieden geassocieerd met *mentalizing*, als met affectieve empathie naar voren. Verhoogde plaatsvervangende schaamte werd geassocieerd met verhoogde activiteit in de AI, ACC, mPFC en de TP. Er is echter in het onderzoek van Paulus et al. (2014) ook contextafhankelijke activatie gevonden in de posterior superior temporal sulcus (pSTS). De pSTS wordt gezien als een deel van het **mirroring-system**. Dit is een reflexieve neurale route die mensen in staat stelt gedrag in kaart te brengen door middel van het matchen van de activatie van motorneuronen (Gallese et al., 2004; Gallese and Sinigaglia, 2011). Het *mirroring-system* bestaat uit premotor, primaire en hogere orde somatosensorische gedeelten van de cortex (Grèzes et al., 2003; Dinstein et al., 2007; Keysers and Gazzola, 2009; Caspers et al. 2010; Keysers et al., 2010). Er is dus activatie gevonden in maar een enkel gedeelte van dit spiegel-systeem. Toch kan dit erop wijzen dat plaatsvervangende schaamte niet alleen reflectieve vormen heeft, maar er ook een reflexief concept ten grondslag ligt aan plaatsvervangende schaamte. **Reflexieve plaatsvervangende schaamte** gaat dan uit van een fysieke reactie, waarna de bewuste ervaring kan ontstaan. **Reflectieve plaatsvervangende schaamte** gaat uit van een ervaring, waardoor fysieke reacties kunnen ontstaan. Naast de cognitieve vorm en de empathische vorm (beiden reflectief) bestaat er dan ook een reflexieve vorm.

In het onderzoek van Melchers et al. (2015) werd vooral evidentie gevonden voor *mentalizing* als achterliggend concept van de plaatsvervangende schaamte. Hier werd bilateraal verhoogde activiteit van de gyrus temporalis en de gyrus supramarginalis gevonden en activiteit in de rechter inferior frontal gyrus en linker gyrus rectus. Deze hersengebieden zijn in verband gebracht met ToM en gerelateerde constructen (Melchers et al., 2015). Het bestaan van een cognitieve vorm van plaatsvervangende schaamte werd in dit onderzoek bevestigd, maar er werd geen activiteit gevonden in de empathie-gerelateerde hersenstructuren.

Volgens Muller-Pinzler et al (2012) zijn er, naast neurologische substraten, ook **fysische reacties** verbonden aan plaatsvervangende schaamte. Deze reacties komen bijna volledig overeen met de fysische reacties van schaamte. De reacties die bij beide vormen van schaamte zijn gevonden zijn een verlaagde hartslag, verhoogde elektrodermale activiteit en perifere vasoconstrictie (Muller-Pinzler et al., 2012; Gerlach et al., 2003; Harris, 2001; Hofmann et al., 2006; Miller and Fahey, 1991; Shearn et al., 1990). De fysische reactie van blozen is echter niet gevonden bij plaatsvervangende schaamte terwijl deze reactie wel kenmerkend is voor schaamte (Drummond, 1997; Mulkens et al., 1997; Shearn et al., 1990). De verklaring voor dit verschil kan liggen bij de intensiteit van de plaatsvervangende schaamte, de aanwezigheid van een fysiek publiek of bij de psychologische oorzaak van de fysische reactie. Ongewenste sociale aandacht bij schaamte kan als psychologische oorzaak van blozen worden gezien. Aangezien deze aandacht bij plaatsvervangende schaamte niet aanwezig is, kan dit het verschil verklaren (Muller-Pinzler et al., 2012). Aan de ene kant dragen deze fysiologische effecten bij aan de waarschijnlijkheid van een reflectieve vorm van plaatsvervangende schaamte. De fysische responsen zijn immers gelijk als je je voor jezelf schaamt en voor iemand anders. Het is dan mogelijk dat de emotie van een ander op jezelf gereflecteerd wordt. Aan de andere kant zijn fysische reacties een onbewust proces en suggereren dat het geen vorm van reflectie is. Er wordt dan niet gereflecteerd op de protagonist of de eigen innerlijke staat van de observant, maar gereageerd in een reflex.

Op basis van bovenstaande bevindingen zijn er drie vormen van plaatsvervangende schaamte te onderscheiden: twee reflectieve (cognitief en empathisch) en een reflexieve vorm. Deze

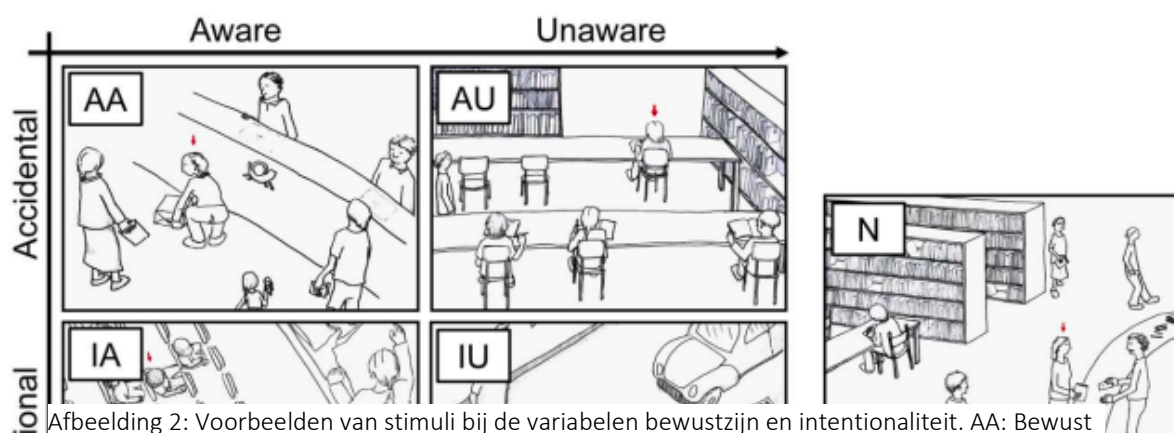
vormen zijn te onderscheiden op basis van neurale substraten. Deze vormen zijn echter niet uitputtend (er is de mogelijkheid dat er nog meer bestaan). Daarnaast kunnen ze ook overlappen of naar hetzelfde verwijzen als er andere aannames worden gedaan.

2.2 Invloeden op de soort en mate van plaatsvervangende schaamte

Binnen onderzoeken naar het neurale substraat van plaatsvervangende schaamte (Krach et al., 2011; Paulus et al., 2014; Müller-Pinzler et al., 2015), is onderscheid gemaakt op basis van verschillende variabelen: **intentionaliteit**, **bewustzijn** en **social closeness**. Deze variabelen kunnen in verband worden gebracht met de subjectieve ervaring van plaatsvervangende schaamte en neurale activiteit. In deze paragraaf zullen verschillende condities van de variabelen binnen neuropsychologisch onderzoek naar plaatsvervangende schaamte geëvalueerd worden om te achterhalen welke invloed ze hebben op de mate en vorm van plaatsvervangende schaamte.

In een onderzoek van Krach et al. (2011) werd onderzoek gedaan naar **intentionaliteit**. Binnen deze variabele werd onderscheid gemaakt tussen een intentionele, beschamende situatie (*Afbeelding 2: IA, IU*) en een beschamende situatie die per ongeluk ontstond (*Afbeelding 2: UA, UU*). Bij een intentionele situatie kan de misstap direct geassocieerd worden met iemands persoonlijkheid en kan deze persoon verantwoordelijk worden gesteld, terwijl een accidentele situatie ook door externe factoren veroorzaakt had kunnen zijn (Krach et al., 2011).

Een tweede onderzochte variabele is het **bewustzijn** en besef van de protagonist. De vraag bij deze variabele is of de protagonist zich bewust is van de sociale normovertreding. Bij de bewuste situatie kan de plaatsvervangende schaamte een directe reflectie van de emotie van de protagonist op de proefpersoon zijn. Plaatsvervangende schaamte bij een niet-bewuste situatie impliceert het bestaan van een meer egocentrisch achterliggend proces dan emotionele reflectie. De hoogste subjectieve plaatsvervangende schaamte werd gemeten bij een accidentele, bewuste actie (*Afbeelding 2: AA*) en de laagste subjectieve plaatsvervangende schaamte werd gemeten bij een intentionele, onbewuste actie (*Afbeelding 2: IU*; Krach et al., 2011). Hieruit is op te maken dat bewustzijn van de protagonist een positieve invloed heeft op de mate van plaatsvervangende schaamte en intentionaliteit van de actie een negatieve invloed op de mate van plaatsvervangende

Afbeelding 2: Voorbeelden van stimuli bij de variabelen bewustzijn en intentionaliteit. AA: Bewust en accidenteel (Iemand in het postkantoor scheurt door zijn broek). AU: Onbewust en accidenteel (Iemand in de bibliotheek zit zo dat haar string zichtbaar is). IA: Bewust en intentioneel (Iemand belt luidruchtig tijdens de film in een bioscoop). IU: Onbewust en intentioneel (Iemand draagt een sieraad dat jij beschamend vindt). Bron: Krach et al. (2011).

schaamte. In ander onderzoek (Paulus et al., 2014) werd de variabele bewustzijn verder gespecificeerd. Hier werd onderscheid gemaakt tussen plaatsvervangende schaamte voelen met iemand en plaatsvervangende schaamte voelen voor iemand. Dit onderscheid is niet gebaseerd op bewustzijn van de protagonist met betrekking tot de overtreden norm (Krach et al., 2011), maar de daadwerkelijke ervaring van de schaamte bij de protagonist. Bij **plaatsvervangende schaamte met** is de emotie schaamte wel aanwezig bij de protagonist en bij de **plaatsvervangende schaamte voor**, niet. In de conditie *met* werd een sterkere subjectieve plaatsvervangende schaamte gemeten dan in de conditie *voor* (Paulus et al., 2014). Dit onderzoek ondersteunt de hypothese dat de variabele bewustzijn een positieve invloed heeft op de mate van plaatsvervangende schaamte.

Ook **social closeness** is onderzocht als een variabele die invloed kan hebben op plaatsvervangende schaamte (Müller-Pinzler et al., 2015). In dit onderzoek werd het label 'vriend' of het label 'vreemdeling' gekoppeld aan de protagonist. Naast deze tweedeling werd er geen verdere nuancering aangebracht met betrekking tot de relatie van de observant en de protagonist. Uit het onderzoek bleek dat er geen significant effect is van *social closeness* op de subjectieve ervaring van plaatsvervangende schaamte (Müller-Pinzler et al., 2015). Hieruit zou kunnen worden geconcludeerd dat de mate van plaatsvervangende schaamte hetzelfde is voor vrienden als voor vreemden.

Op basis van deze onderzoeken kan gesteld worden dat het bewustzijn van de protagonist over de situatie zorgt voor een hogere mate van plaatsvervangende schaamte. Daarnaast zorgt een intentionele, ten opzichte van een accidentele, actie juist voor een lagere mate van plaatsvervangende schaamte. *Social closeness* heeft echter geen aantoonbare invloed op de mate van plaatsvervangende schaamte.

De variabelen **social closeness**, **intentionaliteit** en **bewustzijn** zijn niet alleen in verband gebracht met de subjectieve ervaring van plaatsvervangende schaamte, maar ook met neurale activiteit. Zoals in hoofdstuk 1.1 beschreven, zijn er op basis van neurale activiteit meerdere vormen van plaatsvervangende schaamte te onderscheiden: een affectieve, cognitieve en reflexieve vorm. Uit onderzoek (Krach et al., 2011; Paulus et al., 2014; Müller-Pinzler et al., 2015) blijkt dat de variabelen *social closeness* en bewustzijn invloed hebben op de vorm van de plaatsvervangende schaamte.

Bij een verhoogde *social closeness* werd een hogere activiteit van de ACC en de linker AI gemeten ten opzichte van lage *social closeness* (Müller-Pinzler et al., 2015). Bij de conditie plaatsvervangende schaamte *met* ten opzichte van de conditie *voor* werd een hogere activiteit van de linker en rechter pSTS en lagere activiteit van de linker amygdala gemeten (Paulus et al., 2014). In ander onderzoek (Krach et al., 2011) werd echter geen verschil in hersenactiviteit (in de ACC en AI) gevonden op basis van de variabele bewustzijn. De activiteit van de pSTS werd in dit onderzoek niet vergeleken. Voor intentionaliteit werd in dit onderzoek ook geen verschil gevonden van activiteit in de ACC of AI (Krach et al., 2011).

Op basis van deze onderzoeken kan geconcludeerd worden dat een hoge *social closeness* zorgt voor een meer empathische vorm van plaatsvervangende schaamte, aangezien hersengebieden worden geactiveerd die deel zijn van dit netwerk. Daarnaast kan schamen *met* iemand als een meer reflexieve soort plaatsvervangende schaamte worden gezien dan schamen *voor* iemand. Over intentionaliteit kunnen geen uitspraken worden gedaan op basis van het neurale substraat. Krach et al. (2011) zeggen echter wel dat bij een hoge intentionaliteit, de verantwoordelijkheid meer ligt bij de protagonist dan bij de observant. Als dit zo is, is een cognitieve vorm van plaatsvervangende schaamte waarschijnlijker dan een empathische of reflexieve.

De plaatsvervangende schaamte kan in een experimentele setting geïnitieerd worden door middel van verschillende soorten stimuli: tekstuele situatiebeschrijvingen (Krach), situatieschetsen (Krach et al., 2011; Paulus et al., 2014; Müller-Pinzler et al., 2015) of door filmpjes of afbeeldingen uit de werkelijkheid (Melchers et al., 2015). Alhoewel de hoogste ecologische validiteit zou worden gehaald bij de *real life* observatie van een protagonist door de observant, is dit moeilijk te realiseren vanwege de grote hoeveelheid onvoorspelbare variabelen in deze setting. Deze onvoorspelbare variabelen kunnen de neurale activiteit dusdanig beïnvloeden dat de invloed van de experimentele variabele mogelijk ondergesneeuwd wordt. Filmpjes of afbeeldingen uit de werkelijkheid blijken wel te realiseren als valide onderzoeksmethode. Dat blijkt uit onderzoek van Melchers et al., (2012) waar stilstaande beeldfragmenten uit een filmpje werden geknipt, waardoor afbeeldingen ontstonden die als stimulus werden gebruikt. Door middel van deze afbeeldingen werd een plaatsvervangend beschamende situatie uit de werkelijkheid gevisualiseerd. Een voorbeeld hiervan is een optreden tijdens een talentenjacht. In dit onderzoek werd een significant verschil gevonden in subjectieve plaatsvervangende schaamte tussen neutrale beelden en experimentele beelden (Melchers et al., 2015). Helaas is er geen statistisch vergelijkend onderzoek gedaan naar plaatsvervangende schaamte bij de verschillende soorten stimuli. Op basis van dergelijk onderzoek zou achterhaald kunnen worden wat de invloed is van methode op de subjectieve ervaring van plaatsvervangende schaamte en het neurale substraat. Wel is er een opvallend verschil tussen de gemeten neurale activiteit bij het onderzoek van Melchers et al. (2015) en ander neuropsychologisch onderzoek (Krach et al., 2011; Paulus et al., 2014; Müller-Pinzler et al., 2015). In het onderzoek van Melchers et al. (2015) werden enkel in *ToM* gerelateerde hersengebieden verhoogde activiteit gevonden, terwijl in de andere onderzoeken altijd een vorm van empathie-gerelateerde activiteit aanwezig was. De gemeten activatie van de *middle temporal gyrus* (Melchers et al., 2015) is bijvoorbeeld gerelateerd aan perspectief nemen in communicatieve situaties (Dumontheil et al., 2010), het verwerken van sociale afwijzing (Premkumar et al., 2012) en perspectief nemen met betrekking tot persoonlijkheidseigenschappen (Falk et al., 2012). De onderzoekers geven zelf het grote verschil tussen de observanten en protagonisten aan als reden voor deze selectieve activiteit. Dit verschil ontstaat door de methode: van afbeeldingen van andere mensen uit de werkelijkheid is het makkelijker te distantiëren dan van neutrale schetsen. Omdat de protagonisten anders doen en er anders uitzien dan de observanten, zou het moeilijk zijn om mee te leven. Op een neutrale schets zouden eigen gedragingen van de observant makkelijker te betrekken zijn. De gemeten waarde van medeleven, ongeveer de helft van de maximale score (Melchers et al., 2015), ondersteunt deze hypothese. Het medeleven van de observanten voor de protagonisten bij afbeeldingen uit de werkelijkheid is dus relatief laag, en kan de lage empathie-gerelateerde activiteit verklaren.

De hierboven genoemde resultaten suggereren dat lage gelijkheid (in uiterlijk en gedrag) tussen de protagonist en observant zorgt voor een laag medeleven en zo voor een meer cognitieve vorm van plaatsvervangende schaamte. Aangezien hoge gelijkheid samenhangt met hoge *social closeness* (bijv. Dovidio et al., 1995), ondersteunt dit onderzoek ook de hypothese dat *social closeness* in een meer empathische vorm van plaatsvervangende schaamte resulteert.

2.3 Invloed van (in)direct contact op plaatsvervangende schaamte

Om met de invloeden van eerdergenoemde variabelen op plaatsvervangende schaamte de hoofdvraag te kunnen beantwoorden, is het nodig om de condities toe te passen op het verschil tussen direct en indirect contact. In deze paragraaf worden definities geopperd voor direct en

indirect contact op basis van *social closeness*, plaatsvervangende schaamte met of voor de protagonist en uiterlijke gelijkheid tussen observant en protagonist.

In eerdere onderzoeken (bijv. Nguyen et al., 2011; Mazziota et al., 2011; Swan et al., 2000) werd al onderscheid gemaakt tussen **direct contact (face-to-face)** en **indirect contact (gemedieerd)**. Volgens Mazziota et al. (2011) kan contact gemedieerd worden door andere mensen (via-via) en door de mentale voorstellingen van contact. In het onderzoek van Nguyen et al. (2011) wordt een toegangspoor tot verschillende soorten media als mediator gebruikt: een televisiescherm. Ten behoeve van beantwoording van de hoofdvraag zal huidig onderzoek zich richten op de laatste soort mediator. Hierop aansluitend is indirect contact gedefinieerd als media-gemedieerd contact. Om dit begrip verder te concretiseren zal dit onderzoek zich specifiek richten op **oneway media-gemedieerd contact** waarbij een observant en een protagonist met elkaar in contact komen en niet van rol kunnen wisselen. Een voorbeeld hiervan is het bekijken van een livestream op Facebook of een realityshow op de televisie. Een voorbeeld van *face-to-face* contact is kijken naar een presentatie van medestudenten in college of een vergadering op het werk.

Indirect contact heeft gemiddeld een lagere *social closeness* dan direct contact. Op basis van onderzoek naar de grootte van de menselijke neocortex door Dunbar (1992; 1993) kan gesteld worden dat een mens maximaal 150 personen in zijn sociale netwerk kan onderhouden. In dit onderzoek werd gekeken naar de neocortex-grootte en groepsgrootte van verschillende soorten primaten. Als het model dat op deze metingen gebaseerd is wordt toegepast op de menselijke neocortex, wordt een groepsgrootte van 150 individuen voorspeld. Op basis hiervan kan geconcludeerd worden dat mensen voor maximaal 150 individuen een mate van *social closeness* kunnen ervaren. Aangezien via het internet de toegankelijkheid tot andere mensen drastisch verhoogd is (Giles, 2012), is het aannemelijk dat er bij indirect contact meer protagonisten buiten deze 150 individuen vallen, dan bij direct contact. Op deze manier heeft indirect contact een grotere kans om tot geen *social closeness*.

Aangezien een hogere gelijkheid vaak geassocieerd wordt met een hogere *social closeness* (bijv. Heider, 1958; Miller et al., 1998; Tesser, 1988; Liviatan et al., 2008), kan worden gesteld dat bij indirect contact de kans op lage gelijkheid tussen observant en protagonist ook groter is dan bij direct contact.

Zowel het schamen voor als het schamen met iemand kan voorkomen via indirect contact. Denk hier bijvoorbeeld aan iemand die je op televisie ziet vallen (met), of iemand die meedoet aan een talentenjacht en niet doorheeft vals te zingen (voor). Ook zowel intentionele als niet-intentionele acties kunnen voorkomen. Er is nog geen onderzoek gepubliceerd die argumenten geven voor de verhouding van deze condities.

Volgens deze argumentatie, is er bij indirect contact een kleinere kans op *social closeness* en een lagere (uiterlijke) gelijkheid. Er zijn nog geen aanwijzingen voor een verschil in intentionaliteit of bewustzijn tussen direct en indirect contact.

2.4 Conclusie en Discussie

Indirect contact zorgt voor een minder empathische, meer cognitieve vorm van plaatsvervangende schaamte en de mate van deze plaatsvervangende schaamte is gelijk aan plaatsvervangende schaamte door direct contact.

De lage *social closeness* en lage gelijkheid tussen observant en protagonist bij plaatsvervangende schaamte resulteren in een minder empathie-gerelateerde hersenactiviteit, en

meer cognitie-gerelateerde hersenactiviteit. Emotie-gerelateerde hersenactiviteit bevindt zich bij plaatsvervangende schaamte vooral in de ACC en IA. Cognitie-gerelateerde hersenactiviteit bevindt zich bij plaatsvervangende schaamte vooral in de mPFC en TP. Daarnaast kunnen ook hersengebieden in het *mirroring-system* geactiveerd worden bij plaatsvervangende schaamte. Deze activiteit suggereert een 3^e, reflexieve vorm van plaatsvervangende schaamte.

De variabelen *social closeness* en gelijkentis tussen protagonist en hebben geen invloed op de mate van plaatsvervangende schaamte. Wel kan de intentionaliteit van de actie een negatieve, en het bewustzijn van de protagonist een positieve invloed hebben op de mate van plaatsvervangende schaamte. Er is echter nog geen connectie gevonden tussen deze variabelen en het soort contact. Als in vervolgonderzoek deze connectie wel wordt gevonden, kunnen bovenstaande bevindingen worden toegepast om de hoofdvraag te beantwoorden.

De meer cognitieve en minder empathische vorm van plaatsvervangende schaamte suggereert een meer berekende en minder gevoelsmatige vorm van plaatsvervangende schaamte bij indirect contact. Een mogelijke reden voor de lage empathische activiteit bij indirect contact is een laag medeleven voor mensen die mentaal en fysiek ver van de observant afstaan. De gelijkentis van de mate van plaatsvervangende schaamte suggereert dat mensen zich in dezelfde mate plaatsvervangend kunnen schamen via media als bij *face-to-face* contact.

Deze conclusies zijn echter gebaseerd op de inhoudelijke aspecten van indirect contact. Als in vervolgonderzoek de vorm van de stimulus (*face-to-face* of media-gemedieerd) wordt meegenomen als variabele of moderator kan er een meer volledig antwoord worden geformuleerd op de onderzoeksvraag.

2.5 Begrippenlijst

Affectieve empathie: Het vermogen om je gevoelsmatig in de gemoedsstand van anderen te verplaatsen en met anderen mee te voelen.

Basisemoties: Universele emoties die overal ter wereld worden toegepast en herkend.

Bewustzijn: Een beleving of besef hebben van jezelf en de omgeving.

Cognitie: Het vermogen om kennis op te nemen en verwerken.

Direct contact: Sociaal contact tussen mensen waarbij fysieke aanwezigheid van beide personen een vereiste is, en dit contact niet gemedieerd wordt door een voorwerp of persoon.

Face-to-face: Een situatie waarbij personen elkaars gezicht kunnen waarnemen in het echt.

Functionele MRI: Een techniek die bij hersenonderzoek gebruikt kan worden om hersenactiviteit door middel van een computer te weergeven in een driedimensionaal beeld.

Fysische reacties: Een lichamelijke reactie naast hersenactiviteit.

Indirect contact: Sociaal contact tussen mensen waarbij fysieke aanwezigheid van beide personen geen vereiste is, en dit contact gemedieerd wordt door een voorwerp of persoon.

Intentionaliteit: Het wel of niet bedoelen van de gedachte of actie.

Mediatie: Bemiddeling.

Mentalizing: Het vermogen om mentale toestanden van andere personen te lezen.

Mirroring-system: Het systeem van spiegelneuronen die activatie vertonen bij het uitvoeren en observeren van een bepaalde handeling.

Neuraal substraat: Achterliggende neurale activiteit, processen of gebieden van een concept.

Observant: De persoon die de plaatsvervangende schaamte opwekkende situatie observeert.

Oneway media-gemedieerd contact: Een situatie waarbij een observant en een protagonist met elkaar in contact komen via media en niet van rol kunnen wisselen.

Plaatsvervangende schaamte met: Plaatsvervangende schaamte waarbij de protagonist de emotie schaamte ervaart.

3. Kunstmatige intelligentie en plaatsvervangende schaamte

De groeiende invloed van Kunstmatige Intelligentie (KI) in het digitale tijdperk is iets wat niet onopgemerkt kan blijven. In ons onderzoek over de rol van plaatsvervangende schaamte in het digitale tijdperk kan het perspectief van KI ons extra inzicht geven in het fenomeen dat wij onderzoeken. Doordat de wetenschapstak van de KI zich de laatste twee decennia steeds meer richt op het nabootsen van emoties bij machines (Wilson, 2010), ontstaan er vernieuwende inzichten over de functie en de betekenis van die emoties. Zo zal het antwoord op de vraag waarom plaatsvervangende schaamte wel of niet wordt geïmplementeerd ons begrip over de functie ervan kunnen vergroten. De keuze voor een bepaalde implementatie binnen de kunstmatige intelligentie gaat namelijk veelal over de functie ervan (Muller, 2012). Daarnaast zal het antwoord op de vraag hoe plaatsvervangende schaamte vervolgens moet worden nagebootst ons meer inzicht geven in de betekenis ervan. De computationele stappen die voor de nabootsing nodig zijn kunnen ons namelijk iets vertellen over de betekenis van die emotie (Muller, 2012).

Echter is kijken naar waarom en hoe plaatsvervangende schaamte is nagebootst in KI lastig omdat wetenschappelijke literatuur hierover niet of nauwelijks bestaat. Literatuur over het nabootsen van schaamte is er wel (Pitt, 2003; Jaffe, 2006). Toch bestaat de mening dat het nabootsen van schaamte in KI te weinig gebeurt (Wilson, 2010; Vallverdú, 2014). Wilson (2010) wijst bijvoorbeeld naar Kismet: een robot ontworpen in 1999 om te kijken in hoeverre sociale en emotionele interactie met mensen mogelijk is (Breazeal, 1999). De ontwikkelaars van Kismet, een onderzoeksteam van MIT¹, hadden ervoor gekozen om alle emoties van het rijtje basisemoties van Tomkins (1962) na te bootsen, behalve schaamte. Dit roept vragen op: Waarom wordt schaamte achterwege gelaten bij zo'n project? Wanneer zou er wel behoefte zijn aan nagebootste schaamte in een machine? En hoe zit dit bij plaatsvervangende schaamte? ² Deze vragen worden gedekt door de volgende hoofdvraag: *Wat kan de opkomst van kunstmatige intelligentie ons leren over plaatsvervangende schaamte?*

Om alvast een beknopt antwoord te geven stel ik dat de opkomst van KI ons leert dat plaatsvervangende schaamte een functie kan hebben in een intelligente machine. Plaatsvervangende schaamte kan namelijk werken als sociale stabilisator, en dit is wenselijk wanneer een machine is gemaakt voor menselijk interactie waarbij sociale en morele regels dienen te worden gehandhaafd.³ Dit betekent dat er reden is om plaatsvervangende schaamte te implementeren. Wanneer we kijken hoe deze implementatie tot stand moet komen wordt het sociale en context-afhankelijke karakter van de emotie benadrukt.

Om tot dit antwoord te komen zal ik eerst kijken naar redenen voor het weglaten van de implementatie van een emotie. Vervolgens zal ik kijken naar wanneer schaamte en plaatsvervangende schaamte wel een functie kunnen hebben in KI. Tot slot, wanneer blijkt dat

¹ Massachusetts Institute of Technology, de prestigieuze technische universiteit uit Cambridge

² Directe literatuur over plaatsvervangende schaamte en KI is er zoals gezegd niet of nauwelijks. Claims over plaatsvervangende schaamte in KI zullen voornamelijk gemaakt worden op basis van wetenschappelijke literatuur over KI in relatie tot schaamte of emotie en literatuur over plaatsvervangende schaamte in relatie tot schaamte.

³ Wanneer de implementatie van schaamte wordt benoemd, doel ik op een nagebootste versie van schaamte. Ik impliceer niet dat wanneer schaamte wordt geïmplementeerd, de machine daadwerkelijk de menselijke emotie schaamte bevat. Ik ga dus uit van een *weak AI* benadering.

plaatsvervangende schaamte een functie kan hebben in een intelligente machine, zal ik trachten een basis te leggen voor de implementatie van plaatsvervangende schaamte in een machine om zo meer inzicht te verschaffen in de betekenis van de emotie.

3.1 Weglaten van schaamte in KI

Een algemene regel voor het weglaten van een emotie in een machine is dat wanneer de emotie geen functie heeft in de context waarin de machine moet opereren deze slechts voor problemen kan zorgen (Muller, 2010; Martinez, 2004). Deze ietwat abstracte regel wordt duidelijker met het volgende citaat:

“If emotions such as anxiety, fear, and stress are incorporated to intelligent systems which deal with complex, critical tasks (e.g., air traffic control, diagnosis of failures in an electricity power plant) the result could be disastrous” (Martinez, 2004, p. 12).

Hierin wordt het belang van de algemene regel duidelijker: De context van een luchtverkeersleider (waarin onder andere het leven van duizenden mensen op het spel staat) vraagt in dit geval niet om de functie van stress. Sterker nog, nagebootste stress zou hoogstwaarschijnlijk problemen opleveren. Bij Kismet zou bovenstaande regel betekenen dat de makers geen functie zagen van schaamte in de context van de robot. Echter is dit opmerkelijk. De robot is namelijk gemaakt om te kijken in hoeverre sociale interactie mogelijk is (Breazeal, 1999) en schaamte, dat wordt gezien als een sociale emotie (Scheff, 2000), lijkt daarin toch een belangrijk onderdeel. Dit roept de vraag op of er ook andere redenen waren voor de makers om schaamte niet te implementeren.

De makers van Kismet hebben nooit expliciet vermeld waarom ze schaamte niet hebben geïmplementeerd. We weten dus niet of zij in schaamte geen functie zagen, of dat er een andere reden was. Wanneer we aannemen dat de makers in schaamte wel een functie zagen, kunnen we toch enkele redenen bedenken waarom schaamte niet geïmplementeerd is. Zo zou een eerste reden simpelweg kunnen zijn dat het implementatieproces te complex was. In een recentelijk artikel over de mogelijkheden tot het bouwen van machines met menselijke kwaliteiten wordt gesteld dat voor het maken van machines die denken als een mensen, technici verder moet reiken dan huidige technologische trends doen (Lake, 2017). De robot, die in 1999 is ontworpen, loopt op dat artikel bijna twintig jaar achter. Ondanks dat de andere emoties in Kismet waarschijnlijk ook niet aan de kwaliteitseisen van het artikel voldoen, zouden de makers de complexiteit van het implementeren van schaamte als hindernis kunnen hebben gezien. Een andere reden voor het weglaten van schaamte komt van Wilson (2010). Zij stelt dat schaamte zelf één van de meest schaamtevolle dingen kan zijn en dat schaamte voor een ander een vorm van zelfbewustzijn is en zo eigen schaamte kan activeren (ze doelt hier ongetwijfeld op plaatsvervangende schaamte). Hierdoor kan het zijn dat het implementeren van schaamte een te intiem en schaamtevol proces is. Ze vergelijkt dit met de schaamte die je kan voelen bij het terug staren naar een kind dat je schaamteloos aanstaart.

Ondanks dat bovenstaande redenen voor het weglaten van schaamte enigszins ongefundeerd zijn, suggereren ze wel dat de regel voor het weglaten van emoties misschien niet alomvattend is. Het is hiermee duidelijk dat, wanneer men beslist of een emotie wel of niet geïmplementeerd moet worden, naast de functie ook het implementeerproces niet genegeerd moet worden. Met andere woorden, ook al lijkt het implementeren van een emotie functioneel lijkt te zijn,

technici kunnen naar aanleiding van hindernissen omtrent het implementatieproces toch kiezen om de emotie achterwege te laten. Toch, zeker gezien het feit dat de makers van Kismet er wel in 'slaagden' om andere emoties na te bootsen, moeten we ook serieus overwegen dat ze de algemene regel voor het weglaten van schaamte wel naleefden. Dit zou betekenen dat ze geen functie zagen in de implementatie van de emotie schaamte, ondanks dat Kismet in een sociale context moest handelen. Om te kijken of de makers van Kismet het bij het juiste eind hadden ga ik kijken of schaamte een functie kan hebben bij mensen, en zo ja, of deze ook kan werken bij machines om vervolgens te kijken of hetzelfde geldt voor plaatsvervangende schaamte.

3.2 Implementeren van schaamte in KI

Vallverdú (2014) stelt dat schaamte in een sociale context meerdere functies kan hebben. Zo kan het helpen bij het reguleren van imitatieprocessen, het creëren van een sociale omgeving en het kan werken als sociale stabilisator (Vallverdú, 2014). Ik ga dieper in op de derde functie: schaamte als sociale stabilisator. Door uitsluitend in te gaan op één specifieke functie van schaamte hoop ik meer inzicht te krijgen in hoe deze functie werkt voor schaamte bij mensen, hoe dit zich zou uiten in een robot en in hoeverre deze functie terug lijkt te komen bij plaatsvervangende schaamte. Ik zal eerst kijken hoe schaamte in het algemeen werkt als sociale stabilisator, vervolgens naar wanneer nagebootste schaamte als sociale stabilisator in KI een functie zou hebben en of de implementatie daarvan haalbaar is, en ten slotte zal ik dit doortrekken naar plaatsvervangende schaamte.

Schaamte als sociale stabilisator kan gezien worden als de handhaver van sociale of morele regels. Schaamte treedt namelijk op wanneer de persoon die schaamte ervaart een morele of sociale regel overtreedt (Lickel, 2005). En dit gebeurt volgens Silvan Tomkins, Amerikaans psycholoog, doordat schaamte "an incomplete reduction of interest or joy" is (Gorton, 2007). Met andere woorden, wanneer we schaamte voelen reduceren onze gevoelens van interesse of vreugde, maar verdwijnen deze gevoelens niet volledig. Dit betekent dat bij het voelen van schaamte een tweestrijd ontstaat tussen verlangen en wanhoop ("Ik wil, maar...") (Wilson, 2010). En deze tweestrijd stabiliseert sociale interactie door sommige uitingen toe te laten, en andere te 'verbieden' (Gorton, 2007). De morele en sociale regels zijn hierbij de basis voor deze tweestrijd (Lickel, 2005). Een voorbeeld van hoe deze sociale stabilisator werkt is de manier waarop schaamte in relatie tot gezichtscommunicatie werkt. Het gezicht speelt bij de emotie schaamte een relatief grote rol (Gorton, 2007). En deze rol houdt in dat wanneer schaamte wordt ervaren, gezichtscommunicatie verandert. Zo gaat het opspelen van schaamte al snel gepaard met het neerslaan van de ogen of het hoofd, en kan iemand gaan blozen. Dit is een uiting van de vermindering van intiem, direct contact (Wilson, 2010). Hier zou je dus kunnen stellen dat schaamte de sociale regel die de geaccepteerde tijdsduur van het in-de-ogen-kijken bepaalt handhaaft, en zo dus bezig is als sociale stabilisator.

Schaamte lijkt ook in een intelligente machine als sociale stabilisator te kunnen werken. Zoals we zagen is schaamte als sociale stabilisator functioneel in een sociale situatie (Vallverdú, 2010), dus wanneer een robot is ontworpen voor sociale situaties, zal schaamte een functie kunnen hebben. Omdat schaamte als sociale stabilisator werkt als handhaver van morele en sociale regels, moeten we hierbij wel aannemen dat de machine morele en sociale regels geïmplementeerd kan krijgen. Wanneer een robot dit namelijk heeft, zal de schaamte als sociale stabilisator die regels kunnen handhaven. De schaamte zal dan via een achterliggend algoritme bepaalde gedragingen toelaten, en ander 'verbieden'. Dit is functioneel wanneer men wenst dat een machine geen sociale of morele

regels verbreekt. Bevestiging voor deze theorie kunnen we terugvinden bij Wilson (2010), die wijst naar Kismet. Zoals gezegd is Kismet gemaakt voor menselijke interactie. De robot heeft de vorm van een hoofd en heeft herkenbare gezichtskenmerken zoals ogen, oren en een mond. Hierdoor, zo stelt Wilson, zou de productie, regulatie en overdracht van schaamte een sterke en frequente uitkomst zijn bij het communiceren met Kismet. Doordat Kismet schaamte niet kan nabootsen zal het vaak sociale en morele regels overtreden, waardoor de robot-mens interactie onvollediger wordt (Wilson, 2010). Met andere woorden, Kismet mist hier schaamte als sociale stabilisator. Zo zou Kismet bijvoorbeeld niet in staat zijn te bepalen na hoeveel seconden oogcontact verbroken moet worden zodat de sociale regel daarover niet wordt verbroken.

Nu we weten dat schaamte een functie kan hebben in een machine, moeten we kijken naar het implementatieproces. Aan dat proces konden namelijk, zoals gezegd, nog hindernissen kleven. In hoeverre het implementatieproces mogelijk is lijkt af te hangen van de opvatting van wát schaamte is en vanaf welk moment er gesproken mag worden over een juiste nabootsing er van. Zo zijn er twee voorbeelden van KI projecten waar wordt gesteld dat schaamte is geïmplementeerd. Pitt (2004) en Jaffe (2006) hebben een onderzoek gedaan naar een theorie van schaamte binnen een samenleving. Dit onderzoek is een simulatie waarin gedrag in een kunstmatige samenleving bewoond door simulaties van individuen wordt getest door sociale componenten van schaamte toe te voegen. Dit is echter een andere vorm dan de vorm die Wilson (2010) bijvoorbeeld verwacht bij Kismet. Waar bij Kismet emoties worden geïmplementeerd in een machine, wordt bij deze onderzoeken slechts de aard van de emotie onderzocht door middel van computersimulaties. Omdat er naast deze twee onderzoeken weinig tot geen relevante wetenschappelijke literatuur over het nabootsen van schaamte bestaat, heerst er nog onduidelijkheid over in hoeverre het implementatieproces van schaamte mogelijk is.

3.3 Implementeren van plaatsvervangende schaamte in KI

Wanneer we nu vanuit schaamte doorredeneren naar plaatsvervangende schaamte kunnen we concluderen dat plaatsvervangende schaamte ook kan werken als sociale stabilisator doordat men door plaatsvervangende schaamte leert over beschamend gedrag van anderen. Het verschil tussen schaamte en plaatsvervangende schaamte zit in het feit dat met plaatsvervangende schaamte wordt gerefereerd naar de schaamte die wordt ervaren in momenten waarin de persoon die het ervaart niet de persoon is die de sociale of morele regel heeft overtreden (Lickel, 2004). Dit betekent dat schaamte actief wordt bij een ander persoon dan degene die de morele of sociale regel heeft overtreden. Door het voelen van plaatsvervangende schaamte bij het zien van de overtreding van een sociale of morele regel bij een ander, leert men over die regel. Zo zal de persoon die de plaatsvervangende schaamte voelt dezelfde overtreding minder snel maken (Welten, 2012). Op die manier stabiliseert plaatsvervangende schaamte sociale situaties eigenlijk op dezelfde manier als 'normale' schaamte: Het handhaaft sociale en morele regels. Het enige verschil zit in het subject van de emotie en het feit dat er een leerproces aan vooraf gaat.

Hierdoor lijkt ook plaatsvervangende schaamte te kunnen werken als sociale stabilisator in een intelligente machine. Omdat ook plaatsvervangende schaamte sociale en morele regels handhaaft, zal dit een functie bieden wanneer een machine wordt ontworpen voor sociale situaties en men wenst dat de machine geen morele of sociale regels overtreedt. De achterliggende algoritmes van de plaatsvervangende schaamte zouden waarschijnlijk wel verschillen met hoe de

algoritmes werken bij schaamte. De algoritmes zouden namelijk in plaats van dat ze schaamte nabootsen bij het verbreken van een morele of sociale regel, nu ‘leren’ van ander beschamend gedrag door plaatsvervangende schaamte na te bootsen. De machine zal dit beschamende gedrag moeten herkennen door eerder geïmplementeerde sociale en morele regels.

Nu we weten dat plaatsvervangende schaamte een functie kan hebben in KI, moeten we kijken of het implementatieproces haalbaar is. Omdat over het daadwerkelijk implementeren ervan geen wetenschappelijke literatuur beschikbaar is, kunnen we de haalbaarheid van de implementatie niet empirisch aantonen. We kunnen wel kijken naar hoe emoties in het algemeen worden geïmplementeerd. Sinds de jaren 90 gebeurt dit steeds meer, en theorieën over hoe dit het best zou kunnen lopen uiteen (Wilson, 2010). Om een basisidee te krijgen van hoe een emotie moet worden geïmplementeerd kijk ik naar de conceptuele grondslagen daarover. Picard (1997) is één van de eersten die uitgebreid schrijft over de emoties in KI en geeft in haar boek *Affective Computing* een duidelijk schematisch overzicht van hoe zo’n implementatie er uit moet zien. Er bestaan volgens haar twee hoofdvormen van de implementatie van een emotie: het herkennen van emoties en het uiten ervan (Picard, 1997). Ik heb hieronder een schema gemaakt met de implementatiestappen die ze beschrijft. Ik zal plaatsvervangende schaamte toepassen in dit schema om vervolgens te reflecteren over wat ons dit vertelt over de emotie. Dit zal ik doen aan de hand van eigen kennis over plaatsvervangende schaamte, verkregen door de behandelde literatuur. In het dikgedrukt staat de benaming van de stap en in het cursief de algemene uitleg van de stap waarna een interpretatie van hoe de implementatie van plaatsvervangende schaamte eruit moet zien bij die stap volgt.

Herkennen (van plaatsvervangende schaamte)	Uiten (van plaatsvervangende schaamte)
<p>Input: <i>Variëteit aan input signalen. (vb. gezicht, stem, handgebaren, temperatuur etc.)</i> Sociale situaties die door de machine omgezet worden in beeld- en geluidsmateriaal.</p>	<p>Input: <i>Instructie over welke emotie moet worden geuit.</i> Deze instructie moet voortkomen uit de perceptie van een robot van een vorm van gedrag waar de robot zich plaatsvervangend voor moet schamen.*</p>
<p>Patroon herkennen: <i>Het identificeren van eigenschappen van de input. (vb. herkennen glimlach van videomateriaal)</i> Het herkennen van bijvoorbeeld een blozend gezicht, een naar beneden gericht hoofd of de hand voor de ogen. Hierbij moet ook gekeken worden naar een eventueel ander persoon met opvallend beschamend gedrag. Geluid van woorden als “oh nee, wat beschamend” moet herkend kunnen worden.</p>	<p>Intentioneel vs. Spontaan: <i>Keuze tussen directe reactie op input vs. input wordt gecombineerd met huidige emotionele staat.</i> De reactie zal nooit een volledig directe reactie op de input zijn. Deze moet altijd eerst teruggekoppeld worden aan de interpretatie van het gedrag (aan de hand van de morele en sociale regels).</p>
<p>Redeneren: <i>Voorspelt emotie gebaseerd op kennis over hoe emoties worden geuit. Vele contextuele details moeten worden meegenomen.</i> Omdat de gedragspatronen van plaatsvervangende schaamte vergelijkbaar zijn</p>	<p>Terugkoppeling: <i>Niet alleen beïnvloedt de huidige staat de uiting, ook deze uiting beïnvloedt de huidige staat.</i> De huidige emotionele staat kan de uiting heftiger of minder heftig maken. De uiting beïnvloedt de huidige emotionele staat door de</p>

<p>met die van schaamte (Welten, 2014) moet de redenatie bevatten dat de persoon die de schaamte uit niet het gedrag vertoont waar de schaamte door is veroorzaakt. Dus: wanneer op het beeldmateriaal blijkt dat de persoon die schaamte uit geen gedrag vertoont waar het zich voor kan schamen, is de kans groter dat deze zich plaatsvervangend schaamt voor iets of iemand in de omgeving van die persoon.</p>	<p>staat te veranderen naar een staat waar plaatsvervangende schaamte wordt ervaren.</p>
<p>Leren: <i>Er wordt geleerd welke factoren het belangrijkste zijn voor een individu, zodat emoties sneller en beter kunnen worden herkend.</i></p> <p>Een persoon die zich plaatsvervangend schaamt voor gedrag uit een bepaalde categorie zou zich waarschijnlijk tevens snel schamen voor ander gedrag uit diezelfde categorie. **</p>	<p>Vooroordeel-uitsluiting: <i>Zorgt dat als het uiten van de huidige emotionele staat het makkelijkst is, andere emotionele staten niet worden uitgesloten.</i></p> <p>Wanneer de kans, gegeven de input, voor het uiten van plaatsvervangende schaamte het grootste is, moet er ruimte blijven voor de aanwezigheid van andere emoties.</p>
<p>Vooroordeel: <i>De staat van de computer kan de interpretatie van de input beïnvloeden.</i></p> <p>Wanneer de machine zelf ook beschamend gedrag herkent, en zich daardoor ook plaatsvervangend schaamt, moet de kans groter zijn dat de machine bij andere (omstanders) ook plaatsvervangende schaamte detecteert.</p>	<p>Sociale regels: <i>Sociale normen bepalen wanneer, waar en hoe een emotie wordt geuit.</i></p> <p>Sociale regels moeten worden geïmplementeerd. Deze moeten context-gebonden zijn en de intensiteit van de uiting van plaatsvervangende schaamte bepalen. ***</p>
<p>Output: <i>De herkende emoties worden genoemd.</i></p> <p>De machine benoemt dat de geobserveerde persoon zich plaatsvervangend schaamt. Dit kan in de vorm van tekst op een scherm of audio gecombineerd met daadwerkelijke bewegingen gebaseerd op menselijke uitingen.</p>	<p>Output: <i>Zichtbare en/of hoorbare uiting van emotie.</i> De machine moet plaatsvervangende schaamte uiten. Dit kan in de vorm van tekst, audio, of daadwerkelijke bewegingen gebaseerd op menselijke uitingen.</p>

- ** Dit is misschien wel de meest complexe stap. De input voor het uiten van plaatsvervangende schaamte houdt namelijk het herkennen van beschamend gedrag waardoor plaatsvervangende schaamte komt opspelen in. Zoals we weten is gedrag beschamend wanneer een ander naar eigen idee een sociale of morele regel overtreedt. Voor een machine betekent dit dat het de overtreding van morele en sociale regels moet herkennen. Dit eist zeer specifieke perceptie en nauwkeurige reactie op die perceptie.*
- *** Een eis hiervoor is dat de robot gedragscategorieën kan onderscheiden in waarneembaar gedrag.*
- **** Met de context-gebondenheid bedoel ik dat de omgeving de sociale regels beïnvloedt. In een stille bibliotheek zal anders gereageerd worden op beschamend gedrag dan in een druk café.*

Wat voornamelijk naar voren lijkt te komen bij de implementatiestappen is het feit dat plaatsvervangende schaamte een sociale emotie is die sterk afhangt van de sociale context. Zo behelst het herkennen van de emotie het herkennen van sociaal gedrag, het vermogen om dat sociale gedrag te vergelijken met sociale en morele regels over dat gedrag en het leveren van een gepaste output op die situatie. Daarnaast zijn sociale en morele regels natuurlijk geen vaststaande gegevens. Deze veranderen mee met plaats en tijd, en zullen daarom afhankelijk moeten zijn van de context. Een machine moet al deze contextuele aspecten moeten kunnen herkennen. Voor een geloofwaardige nabootsing van plaatsvervangende schaamte is daarom zowel een zeer gedetailleerde implementatie van sociale en morele regels nodig, als een zelflerend systeem dan deze regels op basis van perceptie aanpast.

3.4 Conclusie

Concluderend stel ik dat de opkomst van KI ons leert dat plaatsvervangende schaamte een functie kan hebben in een machine. Doordat plaatsvervangende schaamte kan werken als een sociale stabilisator, zal het morele en sociale regels handhaven. Wanneer een machine wordt ontworpen voor sociale interactie waarbij wordt gewenst dat sociale en morele regels niet worden overtreden, dient plaatsvervangende schaamte als functie. Wanneer we plaatsvervangende schaamte zouden proberen te implementeren lijkt te worden bevestigd dat plaatsvervangende schaamte een sociale emotie is die sterk afhangt van sociale omgevingsfactoren. Doordat in dit disciplinaire deel slechts is gefocust op één specifieke functie van (plaatsvervangende) schaamte, is er behoefte naar een onderzoek naar eventuele andere functies die plaatsvervangende schaamte kan dienen in een machine.

Het is lastig in te schatten wanneer we een punt bereiken dat een nagebootste emotie niet meer te onderscheiden is van een echte emotie. Echter is het duidelijk dat, zeker voor zo'n complexe emotie als plaatsvervangende schaamte, dit punt nog lang niet is bereikt. Dit betekent echter niet dat het implementeren van plaatsvervangende schaamte nutteloos is. In tegendeel, door het te implementeren zullen we meer leren over hoe deze emotie ons kan helpen, en wanneer deze juist in de weg zit. Zo zal er niet alleen meer begrip van de emotie binnen de KI bestaan, maar ook daarbuiten.

4. Sociale Psychologie en plaatsvervangende schaamte

Plaatsvervangende schaamte in het digitale tijdperk, wat behandeld wordt in dit interdisciplinaire onderzoek, is vanuit de psychologie een fenomeen waar veel over te schrijven is. De eerste reden hiervoor is dat emotie een centraal (Barrett, 2006) en veelbesproken onderwerp is in de psychologie (Lindquist, 2013). Schaamte is een emotie (Deonna, Rodogno & Teroni, 2012) en de vorm plaatsvervangende schaamte valt dan ook onder emoties (Welten, Zeelenberg & Breugelmans, 2012). Ten tweede hebben veel processen die zich voordoen in het digitale tijdperk invloed op het sociale leven van individuen. Dit zal nader worden toegelicht. In dit hoofdstuk zal toegewerkt worden naar antwoord op de vraag: *'Hoe beïnvloeden de sociale processen die kenmerkend zijn voor het digitale tijdperk plaatsvervangende schaamte?'.* Eerst zal vanuit sociaalpsychologisch inzicht worden ingegaan op de emotie schaamte. Hierna wordt toegespitst op plaatsvervangende schaamte. Vervolgens worden vier facetten die sterk beïnvloed zijn door het digitale tijdperk besproken met focus op de sociale processen die hiermee gepaard gaan. De facetten die beschreven worden zijn digitalisering, individualisme, identiteitsvorming en perfectionisme. Ten slotte zal de invloed van deze vier facetten op plaatsvervangende schaamte worden behandeld om tot een zo volledig mogelijk antwoord op de deelvraag te komen.

4.1 De emotie schaamte

Emoties zijn een veelbesproken onderwerp in de psychologie (Lindquist, 2013). Emoties worden op verschillende manieren onderverdeeld. Bijvoorbeeld als positief of negatief (Eastwood, Smilek & Merikle, 2001) of als aangeboren of aangeleerd (Barret, 2006). Emoties kunnen als zelfbewust bestempeld worden (Tangney, 1999) en ook als sociaal (Keltner & Harker, 1998).

Schaamte wordt als negatieve emotie gezien (Tangney, Miller, Flicker & Barlow, 1996) of wordt vaak geassocieerd met iets negatiefs: een bedreiging (Dickerson, Gruenewald & Kemeny, 2004), agressief gedrag opwekkend of juist het vermijden van anderen (Lewis, 1971) en een pijnlijke emotie die alleen maar negatieve psychologische consequenties heeft (Tangney & Dearing, 2002). Er ligt een taboe op schaamte, omdat mensen zich schamen voor schaamte (Scheff, 2003). Er zijn verschillende definities vanuit de psychologie voor schaamte te vinden. Brown (2006) heeft de *shame resilience theory* (SRT) ontworpen, waarin schaamte gedefinieerd wordt als een intens pijnlijk gevoel of pijnlijke ervaring door het geloven dat er gefaald is en daarom te voelen niet waardig te zijn of niet geaccepteerd te kunnen worden. Hieruit blijkt dat er bij schaamtegevoelens ideeën van het niet waard zijn bij iemand opkomen. Dit sluit aan bij de gedachte van Tangney (1999), waaruit blijkt dat schaamte onder de zelfbewuste emoties valt. Deze groep emoties wordt gekenmerkt door zelfreferentieel gedrag. Dit betekent dat hoe een individu een gebeurtenis ervaart, bepalend is voor de betekenis die hij eraan geeft. Zelfbewuste emoties worden ontwikkeld rondom tweejarige leeftijd. Zij leren hier over aspecten in de sociale wereld, zoals zogenaamde *emotional scripts* (Michalson & Lewis, 1985). Door zo een script leer je alles wat je van een emotie weet, zoals hoe het voelt, waardoor het opgewekt wordt en de fysiologische uitdrukkingen die erbij horen (Widen & Russel, 2010). Tegelijkertijd worden gedragsregels duidelijk bij kinderen en begrijpen zij hoe ze hun eigen gedrag kunnen evalueren (Kagan, 1981). Een andere reden dat zelfbewuste emoties niet vanaf de geboorte worden ontwikkeld, hangt volgens Fischer en Tangney (1995) af van bepaalde cognitieve

vaardigheden. Hele jonge kinderen kunnen nog niet volledige bewustzijn van 'het zelf' ondervinden en kunnen deze emoties, waaronder schaamte, niet ervaren.

Ook Keltner en Harker (1998) ondervonden dat schaamte rond tweejarige leeftijd wordt ontwikkeld. Zij gaven nog een kenmerk aan schaamte, namelijk dat het een sociale emotie is. Het ontmoeten van en banden krijgen met de medemens zorgen er voor dat emoties zoals schaamte, schuld en trots opkomen. Ook de acties die voortkomen uit deze gevoelens zijn met name interpersoonlijk (Barret, 1995, in Tangney, 1999). Dit sociale aspect komt ook naar voren in het feit dat er twee soorten schaamte bestaan; een intra- en een interpersoonlijk type. Bij de intrapersoonlijke vorm wordt een gevoel van machteloosheid ervaren, omdat men niet weet hoe de situatie op dat moment verbeterd moet worden. Een gevoel wordt ervaren waarbij men zich verwerpelijk en waardeloos voelt. Bij de interpersoonlijke vorm wil de persoon die zich schaamt zich het liefst zo snel mogelijk voorstoppen of door de grond laten zakken omdat hij zich bekeken voelt door anderen (Fontaine et al., 2006; Lewis, 1971).

In de SRT van Brown (2006) worden ook verschillende vormen van schaamte benoemd; schaamte als psychologisch, sociologisch en cultureel construct. Het psychologische deel verwijst naar gedachtes en gedragingen van het zelf. Het sociologische deel verwijst naar hoe schaamte ervaren wordt in interpersoonlijke situaties. Schaamte is ook een cultureel construct omdat het te maken heeft met het voldoen aan normen en waarden die een rol spelen in een cultuur. Zo wordt in een onderzoek naar verschillen tussen Turken, Marokkanen en autochtonen in Nederland besproken dat normen en waarden heel verschillend kunnen zijn (De Graaf, Kalmijn, Kraaykamp & Monden, 2011). Uit resultaten van deze studie bleek dat religie en familiebanden veel belangrijker zijn voor de onderzochte allochtonen dan voor autochtonen.

Tot slot kan schaamte ook als positief worden gezien, omdat het een nuttige emotie kan zijn. Schaamte wordt door Scheff (2003) zelfs benoemd als 'master' emotie, omdat het meer functies heeft dan andere emoties. Zo is schaamte volgens hem een 'morele gyroscoop', omdat morele overtredingen direct gesignaleerd worden zonder dat er woorden bij gebruikt hoeven te worden. Ten tweede functioneert schaamte als signaal wanneer er problemen zijn in een relatie. Schaamte komt namelijk voor wanneer iemand gefaald heeft aan verwachtingen van anderen. Dit zou een teken zijn dat de sociale relatie niet helemaal stabiel is. Als derde functie noemt hij dat schaamte ervoor zorgt dat we ons bewust zijn van emotie-uiting, omdat men zijn best doet om bepaalde emoties, zoals angst, verdriet en liefde, niet te uiten. De reden dat mensen deze emoties vaak niet willen uiten, is dat ze zich soms schamen voor deze emoties. Omdat mensen zich schamen voor de genoemde emoties, worden ze onderdrukt en dient schaamte dus als regulator voor emotie-uiting (Scheff, 2003).

Op basis van bovenstaande alinea's kan gesteld worden dat schaamte veel kanten heeft omdat het gezien wordt als een zelfbewuste, aangeleerde, sociale emotie met meerdere vormen, constructen en functies.

4.2 Plaatsvervangende schaamte

In de vorige paragraaf zijn meerdere vormen van schaamte naar voren gekomen en werd benoemd dat het, onder andere, een zelfbewuste en sociale emotie is. Dit geldt al helemaal voor plaatsvervangende schaamte, waarbij een individu zich schaamt voor het beschamende gedrag van anderen (Greene & Britton, 2015). Voorbeelden hiervan zijn schamen voor je ouders als ze raar dansen waar vrienden bij zijn, schamen voor je partner die met zijn mond vol praat bij een familiediner of je schamen voor die man tegenover je in de trein die steeds heel hard zijn neus ophaalt. Het is van belang om aandacht te geven aan deze vorm van schaamte, omdat het bijzonder is dat de emotie niet alleen gevoeld wordt door evaluatie van het eigen gedrag, maar ook door het evalueren van andermans gedrag (Welten et al., 2012). In deze paragraaf wordt besproken dat er twee soorten plaatsvervangende schaamte zijn, wat de gevolgen van die vormen zijn en welke functies er bestaan.

Bij plaatsvervangende schaamte is niet het individu, maar iemand anders het onderwerp van de emotie. Er wordt onderscheid gemaakt tussen twee vormen van plaatsvervangende schaamte: groepsgebaseerde plaatsvervangende schaamte en empathische plaatsvervangende schaamte. Bij groepsgebaseerde schaamte ervaart iemand plaatsvervangende schaamte voor iemand die deelneemt aan dezelfde gedeelde (groeps)identiteit (Welten et al., 2012). De sociale groep waartoe iemand behoort, helpt bij het vormen van de eigen identiteit (Tajfel & Turner, 1979). Als er op deze identiteit inbreuk wordt gedaan, zijn de plaatsvervangende schaamtegevoelens het gevolg (Shepherd, Spears & Manstead, 2013). Bij empathische schaamte wordt plaatsvervangende schaamte ervaren vanuit empathisch vermogen (Welten et al., 2012). Het is een cognitief proces; wanneer iemand zich voorstelt hoe het is om in de schoenen van een ander te staan, kan hij emoties ervaren alsof hij die zelf voelt (Batson, 2011). Het sociale kenmerk van de emotie komt hier ook weer naar voren, omdat empathie een grote rol speelt. Ook het feit dat empathische schaamte gevoeld kan worden voor vreemden geeft aan dat plaatsvervangende schaamte deels een sociale emotie is (Welten et al., 2012). Tangney et al., (1996) concludeerden dat plaatsvervangende schaamte gevoeld wordt voor mensen die leuk gevonden worden of dichtbij staan, maar ook voor volledig vreemden. Er is vaak een gedeelde identiteit en/of een gevoel van verantwoordelijkheid voor de ander (Greene & Britton, 2015). Gevolgen hiervan zijn dat je niet geassocieerd wil worden met de persoon die het gênante gedrag vertoont en dat je het liefst zou willen verdwijnen (Scarnier, 2007). Dit kan voorkomen bij empathische en groepsgebaseerde plaatsvervangende schaamte. Wanneer plaatsvervangende schaamte voor iemand uit de eigen groep wordt gevoeld omdat diegene negatieve stereotypes over de groep bevestigt, komt het willen vermijden van die persoon voor (Lickel, Miller, Stenstrom, Denson & Schmader, 2006). Uit onderzoek van Thompson (2014) blijken emotionele empathie en de angst om negatief geëvalueerd te worden significante voorspellers van plaatsvervangende schaamte. Stocks, Lishner, Waits & Downum (2011) stellen dat de persoon die de plaatsvervangende schaamte voelt, zich inbeeldt hoe diegene die het beschaamde gedrag vertoont zich voelt. Op basis van deze twee assumpties kan gesuggereerd worden dat de emotionele empathie nodig is voor het inbeelden van het gedrag en de angst om negatief geëvalueerd te worden tot schaamte leidt.

Ten slotte is het ook nog van belang om uit te leggen dat groepsgebaseerde en empathische plaatsvervangende schaamte een functie hebben. In de vorige paragraaf is besproken wat de functies van schaamte zijn. Plaatsvervangende schaamte is je schamen voor het gedrag van iemand anders en alleen het onderwerp van de emotie is verschoven. Hieruit kan worden opgemaakt dat alle functies

die besproken zijn voor schaamte, hetzelfde zijn voor plaatsvervangende schaamte. Het enige verschil is dat de functies een leeraspect hebben, omdat men het ziet bij een ander en zo leert voor zichzelf hoe wel moet. Als voorbeeld de functie als 'morele gyroscoop': iemand schaamt zich omdat iemand anders zich niet moreel acceptabel gedraagt. Hieruit kan geleerd worden dat het gedrag wat de ander toont niet acceptabel is. Dit motiveert weer om zelf wel goed gedrag te vertonen. Zo wordt in het onderzoek van Welten et al. (2012) uitgelegd dat plaatsvervangende schaamte gedrag kan motiveren dat de eigen identiteit beschermt. Dit gedrag dat gemotiveerd wordt, is verschillend voor groepsgebaseerde en empathische schaamte. Bij groepsgebaseerde plaatsvervangende schaamte zal gedrag volgens de normen van de groep gemotiveerd worden. Bij empathische plaatsvervangende schaamte zullen mensen erop letten dat ze zich 'normaal' zullen gedragen, omdat zij weten hoe pijnlijk de schaamte kan zijn.

Uit bovenstaande alinea's kan worden opgemaakt dat plaatsvervangende schaamte sterk overeenkomt met schaamte en dat alleen het onderwerp van de emotie is verschoven van jezelf naar de ander. Er bestaan twee vormen die opgewekt worden om verschillende redenen en ook de functies hiervan lijken op die van schaamte maar dan met een leeraspect.

4.3 Het digitale tijdperk

Het is vanuit psychologisch inzicht interessant om te onderzoeken welke invloed digitalisering heeft op bepaalde facetten en sociale processen die daarmee gepaard gaan. Eerst zal digitalisering zelf onder de loep worden genomen. Hierna zal gekeken worden naar de invloed van het digitale tijdperk op individualisering, identiteitsvorming en perfectionisme. Er zijn veel meer facetten die beïnvloed zijn door het digitale tijdperk, maar lengte van dit hoofdstuk laat het niet toe dit te bespreken. Er is specifiek voor deze facetten gekozen, omdat ze sterk veranderd zijn door het digitale tijdperk. Ook hebben ze, net als plaatsvervangende schaamte, kanten die te verdelen zijn in intra- en interpersoonlijke processen. De focus zal liggen op de sociale processen die met de facetten gepaard gaan, omdat dit nodig is voor de toepassing van plaatsvervangende schaamte later in dit hoofdstuk.

Digitalisering is een proces dat een enorme invloed heeft op veel domeinen van het sociale leven, omdat zij geherstructureerd worden rondom digitale communicatie en media infrastructuur (Brennen & Kreiss, 2016). De sociale infrastructuur verandert door de grote invloed van communicatienetwerken (Van Dijk, 2005). We kunnen door toenemende digitalisering en gebruik van internet immers vierentwintig uur per dag sociaal contact opzoeken (Wellman et al., 2003). Bull (2010) noemt de eerste generatie die in de eenentwintigste eeuw is geboren dan ook de *always-connected generation*. Via internet vindt veel groepsvorming plaats tussen mensen die elkaar nooit in het echt gezien hebben (Backstrom, Huttenlocher, Kleinberg & Lan, 2006). In onderzoek van Morahan-Martin en Schumacher (2003) komt naar voren dat dit positieve en negatieve effecten kan hebben op de sociale vaardigheden van mensen. Het feit dat internet een manier is om sociaal contact te hebben is een positief effect. Een keerzijde is dat het iets eenzaam kan hebben en het afdoet van de sociale vaardigheden, omdat mensen geen *face-to-face* contact hebben. Caplan (2005) vond dat overmatig internetgebruik negatieve gevolgen heeft op sociaal gebied in het dagelijkse leven.

Digitalisering en internetgebruik leiden tot een verandering van een maatschappij waarin groepen kunnen vervagen en individualisme opkomt (Wellman et al., 2003). Individualisering is dan ook de tweede verandering die vanuit psychologisch inzicht beschreven wordt. Een autonome burger zijn en het hebben van vrije keuzes wordt geassocieerd met individualisme (Schnabel, 2004). Mensen

ontwikkelen een sterk zelfbewustzijn in een individualistische samenleving (Veenhoven, 2000). Sociale processen die veranderen door individualisering, hebben positieve en negatieve kanten. Zo stelt Veenhoven (1999) dat aan de ene kant sociale ondergang speelt, wat resulteert in isolatie. Dit komt ook door afzondering en competitie. Aan de andere kant zorgt individualisme ervoor dat mensen veel autonomie hebben. De keuzes die individuen maken, kunnen leiden tot een goede uitkomst voor iedereen. Dit idee komt vanuit de theorie 'van de onzichtbare hand' uit de 18^e eeuw, waarin wordt gesteld dat wanneer iedereen zijn eigen belang nastreeft, welvaart voor het collectief wordt gecreëerd (Rothschild, 1994). Hiernaast wordt individualisme vaak tegenover collectivisme gezet (Veenhoven, 1999). Er komt naar voren dat individualisten zich meer bezighouden met abstracte begrippen zoals de 'maatschappij' en zich over het algemeen sociaal meer verantwoordelijk gedragen dan collectivisten, omdat zij al hun energie gestoken zouden hebben in hun eigen groep. Hiernaast is het positief dat individualisten sociale vaardigheden ontwikkelen voor oppervlakkige interacties, doordat ze vaak in en uit groepen treden. Een negatieve kant is dat de vaardigheden voor meer intieme relaties vaak achter blijven (Triandis, McCusker & Hui, 1990).

Naast autonomie en een sterk zelfbewustzijn wordt het hebben van een eigen identiteit ook als onderdeel gezien van individualisme (Hui, 1988). Identiteitsvorming is dan ook het derde facet dat besproken wordt. Tegenwoordig zijn jongeren vrijer om hun eigen identiteit vorm te geven dan voor het digitale tijdperk (Veendrick, Timmerman & Ravesloot, 2000). Dit komt voor een deel door digitalisering en globalisering, omdat jongeren vijftientig jaar geleden nog niet zoveel op internet zaten of 'zo gemakkelijk' de hele wereld over konden vliegen (Frankenhuis, Hagen & Smelik, 2007). Er is meer keuzevrijheid op het gebied van identificatie met groepen elders op de wereld doordat mensen meer in aanraking komen met beelden, mensen, producten en ideeën door globalisering en digitalisering. (Verkuyten, 1999; Castells, 2004). Jongeren gebruiken de digitale media om te werken aan hun identiteit. Ze kijken naar rolmodellen op internet en proberen te imiteren. Zo kunnen ze experimenteren met hun identiteit, maar het heeft ook een keerzijde omdat onzekerheid vaak een gevolg is van alle 'perfecte' rolmodellen (Frankenhuis et al., 2007). Identiteitsvorming hoort bij een sociaal proces, omdat individuen, en vooral jongeren, zich bezighouden met wie ze zijn en hoe ze zich willen laten zien in de sociale omgeving (De Bruin, 2005). Communicatie met anderen is voortdurend aan de gang bij identiteitsvorming (Frankenhuis et al., 2007). Identiteitsvorming wordt door Turner en Oakes (1986) een 'sociaal gestructureerd veld in de individuele gedachte' genoemd. Nieuwe generaties hebben meer mogelijkheden om dit vorm geven door individualisering, digitalisering en globalisering.

Als laatste wordt perfectionisme behandeld. Zoals hierboven staat beschreven, leidt het kijken naar 'perfecte' rolmodellen vaak tot onzekerheid (Frankenhuis et al., 2007). Zo blijven perfectionisten bezig met het verbeteren van zichzelf, omdat ze het zijn van hun 'ideale ik' willen bereiken (Burns & Fedewa, 2005). In een onderzoek van Hewitt en Flett (1991) wordt onderscheid gemaakt tussen zelf-georiënteerd perfectionisme, perfectionisme georiënteerd op anderen en sociaal-voorgeschreven perfectionisme. Bij zelf-georiënteerd perfectionisme worden hoge standaarden voor jezelf gezet. Er is hier sprake van discrepantie tussen de huidige zelf en de ideale zelf. Het individuele doel is om steeds dichterbij deze ideale zelf te komen (Higgins, 1987). Bij perfectionisme dat op anderen is georiënteerd, worden onrealistisch hoge verwachtingen voor de medemens gesteld. Er wordt perfect gedrag van anderen verwacht. Bij sociaal-voorgeschreven perfectionisme hoort het gevoel aan voorgeschreven standaarden van anderen te moeten voldoen. Bij deze derde vorm wordt ervaren dat anderen onrealistische hoge standaarden neerzetten, maar dat deze wel nagestreefd moeten worden. Dit heeft negatieve gevolgen als er gefaald wordt, zoals

depressie, angst en boosheid. Mensen zijn bang negatief geëvalueerd te worden door anderen (Hewitt & Flett, 1991). Het perfectionisme dat opkomt in het digitale tijdperk door het vergelijken van jezelf met rolmodellen, valt onder zelf-georiënteerd en sociaal-voorgescreven perfectionisme. De reden hiervoor is dat rolmodellen voorgeschreven zijn door anderen, maar mensen uiteindelijk zelf deze standaarden voor zichzelf zetten.

4.4 Invloed veranderingen op plaatsvervangende schaamte

In de vorige alinea's zijn de sociale processen rondom de vier facetten die beïnvloed zijn door het digitale tijdperk besproken. Opvallend is dat zij allemaal intra- en interpersoonlijk deel hebben. Aan de ene kant zorgt digitalisering voor meer sociaal contact en aan de andere kant juist voor afzondering. Dit geldt ook voor individualisme, waardoor mensen enerzijds onafhankelijker van elkaar worden, maar zich anderzijds juist socialer zullen opstellen. Identiteitsvorming gebeurt in jezelf, maar wordt sterk gevormd door sociale interacties. Perfectionisme komt deels door de eigen gezette standaarden, maar ook door wat mensen van elkaar verwachten. Aspecten van deze facetten hebben invloed op plaatsvervangende schaamte door wie het gevoeld wordt, waarom het ervaren wordt en hoe het ervaren wordt. Dit komt doordat de vier facetten veel invloed hebben op het sociale leven en plaatsvervangende schaamte in sociale situaties ervaren wordt. In de volgende alinea's worden de inzichten over plaatsvervangende schaamte en de veranderingen in het digitale tijdperk samengevoegd om naar een antwoord toe te werken op de deelvraag *hoe beïnvloeden de sociale processen die kenmerkend zijn voor het digitale tijdperk plaatsvervangende schaamte?*

Aangezien plaatsvervangende schaamte niet per se gevoeld wordt ten opzichte van bekenden (Greene & Britton, 2015; Welten et al., 2012), zou digitalisering in combinatie met de toename van gebruik van social media ervoor kunnen zorgen dat plaatsvervangende schaamte over het algemeen voor meer mensen gevoeld kan worden. Dit omdat er eenmaal meer sociaal contact is. Dit geldt voor groepsgebaseerde schaamte, omdat contact binnen de eigen groep omhoog gaat. Dit wordt extra versterkt, doordat groepsvorming door digitalisering ook steeds meer gebeurt (Backstrom, Huttenlocher, Kleinberg & Lan, 2006). Ook is er meer interactie met mensen buiten de eigen groep, die geen bekenden zijn. Dus het zou zo kunnen zijn dat empathische schaamte ook meer ervaren wordt. Echter kan hierover getwijfeld worden, doordat er beweerd wordt dat door digitalisering de sociale vaardigheden verzwakken (Morahan-Martin & Schumacher, 2003; Caplan, 2005). Findlay, Girardi en Coplan (2006) ondervonden dat kinderen die meer pro sociaal gedrag vertonen ook meer empathisch zijn. Hieruit kan geconcludeerd worden dat digitalisering ervoor zorgt dat empathische schaamte minder ervaren wordt. Het blijkt dus dat groepsgebaseerde plaatsvervangende schaamte meer gevoeld wordt door digitalisering. Ook empathische schaamte kan voor meer mensen gevoeld worden, mits pro sociaal gedrag en empathie aanwezig zijn.

Digitalisering en globalisering geven een extra reden waarom plaatsvervangende schaamte meer ervaren wordt door bepaalde sociale processen in het digitale tijdperk. Digitale media zijn heel erg geglobaliseerd en hierdoor is er veel te zien over andere culturen (Staubhaar, 2007). Er zijn verschillende normen en waarden die door de ene cultuur als heel belangrijk worden gezien en door andere culturen weer niet (Hechter & Opp, 2001). Het culturele construct, het voldoen aan normen en waarden die iemand aanhoudt vanwege zijn cultuur, is belangrijk voor het ervaren van schaamte. Er zijn bepaalde culturele verwachtingen over normen en wanneer hier niet aan voldaan wordt, is er sprake van falen (Brown, 2006). Wanneer iemand dus een voor hem belangrijke norm geschaad ziet

worden op digitale media, zal plaatsvervangende schaamte ervaren worden. Dit gebeurt in het digitale tijdperk dus vaker, omdat er meer te zien is over andere culturen met andere normen (Staubhaar, 2007). Een voorbeeld is dat in het onderzoek van de Graaf et al. (2011) gevonden is dat familiebanden over het algemeen veel belangrijker zijn voor Turken dan voor de autochtone Nederlander. Wanneer een Turk op televisie iemand zijn moeder ziet uitschelden, is de kans groot dat hij plaatsvervangende schaamte ervaart, omdat hij een norm overtreden ziet worden die voor hem hoog in het vaandel staat. Het blijkt dus dat plaatsvervangende schaamte meer ervaren wordt door de opkomst van digitale media doordat er meer mogelijkheden zijn om normovertreding te zien.

De veranderingen rondom individualisering verzwakken bovenstaand punt. Veenhoven (2000) beweert dat normen aan betekenis verliezen in een geïndividualiseerde samenleving. Wanneer mensen minder waarde zullen hechten aan normen, zullen zij het minder erg vinden als er gefaald wordt omdat er niet voldaan wordt aan culturele verwachtingen. Hierdoor zullen mensen minder plaatsvervangende schaamte voelen als individualisme sterk heerst. Hiernaast wordt gezegd dat mensen in een individualistische samenleving een aparte identiteit en minder groepsidentiteit hebben (Jetten, Postmes & McAuliffe, 2002). Als individuen minder groepsidentiteit hebben die geschaad kan worden, zal groepsgebaseerde plaatsvervangende schaamte minder voorkomen (Welten et al., 2012). Dit komt doordat groepsgebaseerde plaatsvervangende schaamte alleen gevoeld wordt voor mensen die bij de groep van het individu horen en dezelfde identiteit delen. Er wordt uiteraard niet geclaimd dat individualisten nergens bij horen en geen enkel gevoel van groepsidentiteit hebben. Er zal altijd de mogelijkheid blijven om groepsgebaseerde plaatsvervangende schaamte te ervaren.

Echter heeft individualisering ook een aspect waarvan juist verwacht wordt dat empathische plaatsvervangende schaamte meer ervaren wordt. Individualisten ontwikkelen veel sociale vaardigheden voor oppervlakkige relaties door het in en uit groepen treden (Triandis et al., 1990). In combinatie met dat mensen die meer sociale vaardigheden hebben meer empathisch zijn (Findlay et al., 2006) kan gesuggereerd worden dat plaatsvervangende schaamte vanuit empathisch vermogen eerder ervaren wordt door individualisering. Men beeldt zich namelijk beter in hoe het is om in iemand anders schoenen te staan als iemand meer empathie heeft en hierdoor wordt de schaamte van een ander de eigen plaatsvervangende schaamte (Batson, 2011).

Tot slot heeft de identiteitsvorming en het daaruit voortvloeiende perfectionisme in het digitale tijdperk ook een invloed op het ervaren van plaatsvervangende schaamte. Het blijkt dat jongeren vrijer zijn in het vormen van hun eigen identiteit dan vroeger (Veendrick et al., 2000). Omdat er meer keuzevrijheid is voor jongeren om zich te identificeren met groepen aan de andere kant van de wereld, zal hun identiteit ook eerder geschaad worden. Dit is wat gebeurt bij groepsgebaseerde plaatsvervangende schaamte, wanneer iets gedaan wordt wat beschamend is in de ogen van degene die de plaatsvervangende schaamte ervaart. Hiernaast komt onzekerheid steeds vaker voor door de mogelijkheid om zoveel op media te kijken naar rolmodellen die er perfect uitzien (Frankenhuis et al., 2007). Perfectionisme is hier een gevolg van, omdat individuen de rolmodellen als ideale identiteit zien. Perfectionisme leidt weer tot gevoelens van schaamte, omdat hogere ongezonde standaarden gezet worden (Ashby, Rice & Martin, 2006). Perfectionisten blijven in een vicieuze cirkel van peinzen, omdat geen enkele identiteit die ze voor zichzelf vinden, overeenkomt met hun perfecte identiteit (Burns & Fedewa, 2005). Deze standaarden worden door mensen voor zichzelf gezet, maar dit wordt ook van anderen verwacht (Hewitt & Flett, 1991), waardoor

plaatsvervangende schaamte bij het falen van anderen om te voldoen aan de standaarden voorkomt (Tangney & Dearing, 2002).

4.5 Conclusie en discussie

In dit disciplinaire hoofdstuk is onderzocht welke invloeden vier facetten van het digitale tijdperk hebben op plaatsvervangende schaamte. Een belangrijk onderscheid is gemaakt tussen groepsgebaseerde plaatsvervangende schaamte en empathische plaatsvervangende schaamte. Digitalisering, individualisering, identiteitsvorming en perfectionisme zijn apart besproken om te bekijken welke invloed ze hebben op het sociale leven van individuen. Hierna is plaatsvervangende schaamte hierop toegepast.

Geconcludeerd is dat digitalisering ervoor zorgt dat groepsgebaseerde plaatsvervangende schaamte meer voorkomt en empathische schaamte ook, mits er prosociaal gedrag en empathie aanwezig zijn. Digitalisering en globalisering geven samen een extra reden voor het meer ervaren van plaatsvervangende schaamte door het zien van normovertreding op digitale media. Identiteitsvorming geeft ook reden voor het meer ervaren van plaatsvervangende schaamte doordat er meer schade aan de identiteit plaats kan vinden. Voor perfectionisme geldt dit ook, maar dan omdat er hogere standaarden voor mensen zelf en anderen wordt gezet. Individualisering geeft als enige redenen voor het minder voorkomen van plaatsvervangende schaamte, doordat normen aan betekenis zouden verliezen in een geïndividualiseerde samenleving. Ook bestaat groepsidentiteit minder en hierdoor kan deze minder snel geschaad worden. Dit leidt tot minder groepsgebaseerde schaamte. Wel geven twee aspecten van individualisering, een hoger zelfbewustzijn en meer empathie door sociaal verantwoordelijk gedrag, redenen voor het meer ervaren van empathische schaamte in het digitale tijdperk.

Vanuit deze bevindingen kan als eenduidig antwoord op de deelvraag *‘Hoe beïnvloeden de sociale processen die kenmerkend zijn voor het digitale tijdperk plaatsvervangende schaamte?’* gegeven worden dat er in digitale tijdperk veel meer motieven zijn voor het meer ervaren van plaatsvervangende schaamte dan minder. Digitalisering en het hiermee toenemende gebruik van digitale media geven hier de meeste motieven voor en aangezien dit elk jaar meer wordt (Stichting Kijkonderzoek, 2017), kan verwacht worden dat plaatsvervangende schaamte in de toekomst een steeds grotere rol gaat spelen.

Suggesties voor vervolgonderzoek zou experimenteel onderzoek kunnen zijn, omdat alle conclusies in dit onderzoek zijn gebaseerd op literatuur. Er kan veel informatie gehaald worden uit longitudinaal onderzoek. Resultaten van verschillende meetmomenten kunnen met elkaar vergeleken worden en er kan worden bekeken of plaatsvervangende schaamte inderdaad toeneemt in frequentie over de tijd dat de veranderingen in het digitale tijdperk nog spelen. Hiernaast is het interessant om te onderzoeken, zeker omdat verwacht wordt dat het een steeds grote rol gaat spelen, of mensen plaatsvervangende schaamte als vervelend ervaren.

5. Culturele Antropologie en plaatsvervangende schaamte

“How we think and how we perceive the world is affected by the technologies we use” (Strangelove, 2010, p. 25).

De emotie plaatsvervangende schaamte is binnen de Culturele Antropologie niet of nauwelijks onderzocht. In dit hoofdstuk zal ik een overzicht geven van het onderzoek naar emoties en schaamte vanuit de Culturele Antropologie. In dit overzicht komen een aantal zaken naar voren die het gebrek aan onderzoek naar plaatsvervangende schaamte zouden kunnen verklaren. Vervolgens zal ik beargumenteren hoe ontwikkelingen in het digitale tijdperk nieuwe mogelijkheden kunnen bieden om deze emotie in de hedendaagse wereld te kunnen onderzoeken.

Culturele Antropologie is een discipline binnen de sociale wetenschappen die zich kenmerkt door haar methode: etnografisch veldwerk. Etnografisch veldwerk is een onderzoeksmethode waarbij de onderzoeker zich een tijd lang bevindt in zijn of haar onderzoeksveld. Door zich onder te dompelen in het dagelijkse leven van de mensen die zij of hij onderzoekt krijgt de antropoloog een diep en genuanceerd beeld van de manier waarop mensen vorm en betekenis geven aan hun leefwerelden.

In het verleden werd er voornamelijk antropologisch onderzoek gedaan naar afgelegen, niet-industriële samenlevingen. Deze samenlevingen werden beschreven als afgebakende homogene culturen die niet beïnvloed werden door de rest van de wereld. Echter kan er tegenwoordig door globaliseringsprocessen niet meer uitgegaan worden van afgebakende culturen. Transnationale migratie, internationale economische relaties en de ontwikkeling van digitale media hebben culturen van hun oorspronkelijke locatie ontworteld, verspreid en op andere plekken opnieuw geplant (Svasek, 2007). Zowel in de fysieke wereld als in de virtuele wereld van het internet.

Globaliseringsprocessen hebben veel invloed op de discipline Culturele Antropologie en op het onderzoek naar emoties. Het is de uitdaging voor Culturele Antropologie en het discours van emotie om nieuwe methoden van etnografisch veldwerk te ontwikkelen; waardoor de mens en zijn verhouding tot deze geglobaliseerde wereld in al zijn complexiteit onderzocht kan worden.

5.1 De problematiek van de antropologie van emoties

Emoties zijn altijd al in antropologische studies verschenen. Echter werden emoties voor lange tijd als vanzelfsprekend beschouwd of beoordeeld als onderwerp buiten het bereik van de discipline van de antropologie (Allard, 2016). Pas in de tweede helft van de 20^e eeuw werden emoties erkend als op zichzelf staand onderwerp van onderzoek (ibid.) Echter heerst er sinds het ontstaan van het emotiediscours een groot debat over hoe emoties benaderd moeten worden. Anno 2019, bijna een halve eeuw na het ontstaan van het discours, schrijft Beatty (2019) in zijn nieuwste boek *Emotional Worlds* dat emotie binnen de antropologie nog altijd geen definitie heeft.

In 1986 schreven Lutz en White ook al over dit probleem (Lutz & White, 1986, p. 405). Uit het overzicht dat zij opstelden van het antropologisch onderzoek naar emotie wordt duidelijk dat emotie op veel verschillende manieren benaderd wordt. Deze ambiguïteit heeft volgens hen te maken met een aantal klassieke theoretische en epistemologische spanningspunten. Dichotomieën zoals het universalisme en het relativisme worden in de sociale wetenschap veelal verworpen als onjuist of

onbruikbaar; echter vormen zij volgens Lutz en White de structuur van het antropologisch discours van emotie (Lutz & White, 1986, p. 406). Zij stellen dat de benadering van emotie afhangt van de positie die de onderzoeker inneemt binnen deze spanningspunten.

Levy (1973; 1984) ziet emotie bijvoorbeeld als een vorm van weten. Hij stelt dat de kennis over onze relatie tot de wereld zich manifesteert in onze emoties (Levy, 1984). In zijn boek *Tahitians*, een werk dat veel invloed heeft gehad op het discours van emoties, beschrijft hij een fenomeen dat hij *hypocognitie* noemt. Volgens Levy is er sprake van hypocognitie wanneer een bepaalde ervaring geen coherente plaats heeft in iemands culturele kennis (Levy, 1973). In zijn 24 maanden veldwerk op Tahiti heeft hij bijvoorbeeld ontdekt dat de Tahitianen geen concepten zoals verlies en separatie kennen; concepten die verbonden zijn aan de emotie verdriet. Zij hebben hier geen woorden voor en kunnen hier dus ook niet over communiceren of zich mee identificeren. In situaties waarin je verdriet zou verwachten, wordt er door de Tahitianen gesproken van “ziekte”. Levy stelt daarom dat verdriet gehypocognitiseerd is op Tahiti.

Levy beargumenteert dat emoties, bijvoorbeeld verdriet, universele ervaringen zijn, maar dat sommige culturen geen concepten hebben voor deze ervaringen. Lutz (1988) daarentegen stelt dat emoties verre van universeel zijn. In haar boek *Unnatural Emotions: Everyday sentiments on a Micronesian atoll and their challenge to western theory* beargumenteert zij dat emoties cultureel gedefinieerd, sociaal bepaald en persoonlijk gearticuleerd zijn (ibid., p. 5); ze komen voort uit een samenspel van verschillende sociale factoren, associaties, betekenissen en interpretaties. Lutz stelt dat de benadering dat emoties natuurlijk, pre-cultureel en universeel zijn een Westers idee is. Dit idee daagt zij uit door het te vergelijken met de mensen op Ifaluk, een klein Micronesisch atol. Haar argument is dat zowel “wij” als “zij” vanuit onze/hun cultuur leren om emoties te benoemen, ze te rechtvaardigen en te gebruiken bij sociale onderhandelingen. Emoties zijn daarom dus niet pre-cultureel, maar juist uitzonderlijk cultureel (ibid).

Het is geen toeval dat bovenstaande voorbeelden zich allebei berusten op onderzoek dat is gedaan op afgelegen eilanden in de Stille Oceaan. Lutz en White geven in hun overzicht aan dat alhoewel er in alle geografische gebieden onderzoek naar emotie is uitgevoerd, er onevenredig veel werk is geproduceerd over de inwoners van de eilanden in de Stille Oceaan (Lutz & White, 1986, p. 405). Afgelegen eilanden geven de schijnbaarheid van een afgebakende onaangetaste cultuur, dat los staat van de rest van de wereld. Dit traditionele (conservatieve) begrip van Culturele Antropologie reflecteert de focus op inheemse emotionele uitdrukkingen binnen het discours van emotie (ibid.)

Echter kunnen we, zoals in de inleiding reeds beschreven staat, vandaag de dag niet meer uitgaan van afgebakende culturen. Zelfs de meest afgelegen eilanden zijn tegenwoordig verbonden met de rest van de wereld: op alle eilanden van Tahiti is draadloos internet aanwezig⁴ en cruiseschepen maken een stop aan de kusten van Ifaluk zodat toeristen de inheemse bevolking kunnen ontmoeten en kunnen snorkelen⁵.

Beatty (2013) geeft aan dat globaliseringsprocessen ertoe hebben geleid dat emotie niet meer als afgebakende categorie onderzocht kan worden. Waarbij er eerst generaliserende uitspraken gedaan werden over de emoties van de Tahitianen, of de mensen op Ifaluk, zijn er tegenwoordig niet meer zulke scherpe tegenstellingen zoals “wij” en “zij” (ibid.). Etnische identiteiten zijn fluïde en emoties ook. Beatty stelt daarom voor om in plaats van emotie als geheel

⁴ <https://www.airtahitinui.com/us-en/tahiti-wifi>

⁵ <https://www.cleancruising.com.au/port.asp?port=FMIFA>

te onderzoeken; verschillende combinaties van wensen, overtuigingen, gevoelens, normen en waarden te onderzoeken die samen een emotie vormen (Beatty, 2013, p. 416).

Om de veelzijdigheid van emotie in een geglobaliseerde wereld te kunnen onderzoeken moeten er nieuwe methoden ontwikkeld worden. Beatty benadrukt hierbij dat de kracht van antropologie nog steeds in het etnografisch veldwerk ligt. Deze onderzoeksmethode biedt namelijk unieke inzichten in culturele diversiteit en de vele manieren om mens te zijn (ibid., p. 421).

5.2 Schaamte voor schaamte: de nasleep van Ruth Benedict

Voordat ik verder in ga op potentiële nieuwe methoden van etnografisch veldwerk in een geglobaliseerde wereld, wil ik eerst ingaan op antropologisch onderzoek naar de emotie schaamte. Er is namelijk niet alleen onderzoek gedaan naar de betekenis van emotie in het algemeen, maar ook naar de betekenis van bepaalde emoties in het specifiek. Er kan echter gesteld worden dat de emotie schaamte een gevoelig onderwerp is binnen de Culturele Antropologie.

Simon (2005, p. 496) beargumenteert dat de emotie schaamte in de "Westerse" culturele wereld namelijk iets vreemds heeft, iets ongemakelijks. Hij stelt dat schaamte een emotie is die gerelateerd is aan een ervaring van ondergeschiktheid in de aanwezigheid van anderen (Simon, 2005, p. 494). Schaamte wordt daarom vaak gezien als een teken van zwakheid en defect (ibid.) Simon beargumenteert dat binnen de westerse ideologie van het individualisme, waarin iedereen gelijk aan elkaar is, schaamte geen plaats heeft (ibid., p. 496). Schaamte zou het idee van gelijkheid ondermijnen, aangezien een individu bij de ervaring van schaamte zich ondergeschikt voelt aan anderen (ibid., p. 497).

Hij beargumenteert dat dit gedachtegoed terug te vinden is in het antropologisch onderzoek naar schaamte. Zo schrijft hij dat veel antropologen die etnografisch onderzoek hebben gedaan naar schaamte-emoties beargumenteren dat het in werkelijkheid niet om schaamte gaat, maar om iets anders. Zo heeft Clifford Geertz (1973) geschreven over "stage fright" onder de Balinese Iek, en ook Michelle Rosaldo (1983) omschrijft een vorm van schaamte die volwassen Illongots "kiezen" in het belang van goedlopende sociale relaties. Ook Richard Shweder (1993) schrijft in zijn onderzoek dat in Zuid-Azië de emotie *lajya* vaak wordt misplaatst voor schaamte. Terwijl *lajya* niet een gevoel is van falen en verlaging van het ego, maar juist een gevoel dat je ego versterkt; een morele vervulling dat betekent dat je je goed gedraagt, dat je je plaats kent.

De negativiteit en ongemakkelijkheid die om schaamte hangt is volgens Simon (2005) gerelateerd aan de lange en opvallende geschiedenis van schaamte binnen de cross-culturele wereld van de Antropologie (ibid., p. 496). In 1946, nog voordat het discours van emotie bestond, gebruikte Ruth Benedict, stelt Simon, de emotie schaamte om "wij" van "hen" te onderscheiden (ibid., p. 497). *The Chrysanthemum and the Sword* wordt ook wel beschouwd als het bekendste en tevens meest beruchte antropologische werk over schaamte. Benedict heeft het boek in opdracht geschreven van de Amerikaanse overheid, aan het eind van de Tweede Wereldoorlog. Het werk was bedoeld om een breder begrip te genereren van de vijand van de Verenigde Staten in de oorlog: Japan (Kent, 1990).

In het boek beschrijft Benedict hoe schaamte de Japanse cultuur kenmerkt. Tegenover schaamte zet zij een andere emotie: schuld; wat zij vervolgens verbindt aan de Amerikaanse cultuur. Het onderscheid tussen schaamte en schuld verbindt zij aan sancties: "True shame cultures rely on external sanctions for good behavior, not, as true guilt cultures do, on an internalized conviction of sin" (Benedict, 1946, p. 223). Hiermee bedoelt zij dat in Japan schaamte wordt gebruikt om iemand

te straffen. Het is een externe emotie omdat het volgens Benedict ervaren wordt door de aanwezigheid van een publiek (fysiek of in fantasie).

Het boek is zo berucht omdat het in de zeventig jaar van het bestaan veel kritiek heeft ontvangen. Vanuit de antropologie was de grootste kritiek dat Benedict voor haar onderzoek nooit naar Japan is gereisd. In plaats van etnografisch veldwerk te doen heeft zij haar analyses berust op academische werken, vertaalde Japanse romans (zij sprak geen Japans), films, en interviews met Japanse Amerikanen (Benedict, 1946; Modell, 1999). Daarbij heeft Benedict haar onderzoek in opdracht van de Amerikaanse overheid gedaan, waardoor het hevig gekleurd is door de context van de Tweede Wereldoorlog.

Ook ontstond er veel kritiek vanuit Japan; al snel na de publicatie in de Verenigde Staten werd het werk naar het Japans vertaald. Creighton (1990) geeft aan dat de heftige tegenreactie vanuit Japan gebaseerd was op het geloof dat “het Westen” schuld beschouwt als een emotie dat tot een hoger niveau van morele ontwikkeling behoort dan schaamte. Culturen gevormd door interne schuld sancties zouden superieur zijn aan culturen gevormd door externe schaamte sancties (ibid., p. 280-281). Het boek zou dus indirect beargumenteren dat de Verenigde Staten superieur is aan Japan.

Een ander kritiekpunt is dat Benedict schaamte in de Japanse cultuur heeft geanalyseerd aan de hand van een “Westerse” definitie van schaamte (Modell, 1999). De definitie van schaamte als emotie verbonden aan externe sancties heeft zij geleend van de westerse psychoanalytica (ibid., p. 201). Modell (1999, p. 196) schrijft dat Benedict in de jaren 30 veel neo-freudiaanse⁶ werken las; en dat vanuit deze werken haar definitie van schaamte is ontstaan. Het gebruik van psychoanalytische theorieën binnen de Antropologie wordt ook wel de Psychoanalytische Antropologie genoemd (Lutz & White, 1986). De problemen die binnen deze richting worden onderzocht gaan vaak over het verband van het emotionele leven van individuen en de vorm van culturele instituties die als taak hebben de individuele ervaring te reguleren of te transformeren (ibid., p. 412). Deze ideeën zie je sterk terug in de manier waarop Benedict schaamte in Japan heeft benaderd en geanalyseerd. Schaamte wordt in haar boek beschouwd als een emotie die fungeert als sanctie/straf en hiermee alle vormen van sociaal gedrag reguleert.

Of men het nu wil of niet; Benedict heeft met haar werk de basis gelegd van het onderzoek naar schaamte in de Culturele Antropologie. Haar invloeden zijn dan ook nog steeds merkbaar in recenter werk over schaamte. Het wordt als een negatieve, verlagende emotie benaderd; die ter functie staat om sociaal gedrag te reguleren.

5.3 Schaamte in een geglobaliseerde context

Friedman (2007) laat in zijn onderzoek in Roemenië zien hoe globaliseringsprocessen gevoelens van schaamte opwekken in een gemeenschap van voormalig mijnwerkers. Hij benadert schaamte als een emotie gereguleerd door sociale instituties, maar in dit geval zijn het internationale instituties. Hij beschrijft hoe mijnwerkers een groot aanzien hadden in de periode dat Roemenië een socialistische staat onder communistisch bewind was (Friedman, 2007). Ondanks de onmenselijke, barre werkomstandigheden werd hun werk als dankbaar beschouwd. Na de val van het communisme werd Roemenië onder druk van internationale instituties zoals de Wereldbank en het IMF (Internationaal Monetair Fonds) geforceerd tot economische hervormingen. Dit had tot gevolg dat veel mijnen werden gesloten (ibid.). De mijnwerkers werden geconfronteerd met een veranderende realiteit en

⁶ Werken die gebaseerd zijn op de theorieën van Freud, de grondlegger van de westerse psychoanalytica

een veranderend gevoel van waarden, een diepgaande verstoring van de morele orde en het gevoel dat ze uit hun bevoorrechte plaats in de Roemeense nationale ideologie werden geworpen (ibid., p. 246). In plaats van aanzien te hebben veranderden de mijnwerkers in een gemarginaliseerde groep. Deze nieuwe positie, waar zij door de invloed van internationale instituties in geduwd waren, wekte gevoelens van schaamte op. Deze schaamte werd versterkt door de armoede waar veel voormalig mijnwerkers in terecht kwamen door het verlies van hun banen.

In Friedmans onderzoek wordt het duidelijk op wat voor manier globaliseringsprocessen, in dit geval de macht van internationale instituties, invloed kunnen hebben op de emoties van een gemeenschap. Hij benadert schaamte in de lijn van Benedicts gedachtegoed: de schaamte van de voormalig mijnwerkers is verbonden aan hun ondergeschikte positie in de maatschappij; een gevolg van de invloed van internationale instituties.

Alhoewel Friedman's onderzoek meer inzicht schaft over de relatie tussen globaliseringsprocessen en schaamte, is het de vraag of deze theoretische benadering van schaamte ook inzicht zou kunnen verschaffen over plaatsvervangende schaamte in de hedendaagse wereld. Plaatsvervangende schaamte lijkt zich namelijk meer af te spelen in het dagelijkse; het mondaine, als een individuele subjectieve ervaring; niet als een emotie die als sanctie een hele gemeenschap in zijn greep heeft. Hier moet echter onderzoek naar worden gedaan. Om plaatsvervangende schaamte vanuit deze aanname te onderzoeken in een geglobaliseerde wereld is het daarom van belang een andere ingang te vinden.

5.4 Digitale schaamte

Digitale etnografie zou deze ingang kunnen bieden: "Digital media have extended their reach into the mundane heart of everyday life, most visibly with cell phones—gadgets now vital to conduct business affairs in remote areas of the world, as well as in bustling global cities" (Coleman, 2010, p. 488).

Digitale etnografie is een nieuwe vorm van etnografisch veldwerk die inzicht zou kunnen bieden over de rol van digitale media in het dagelijkse leven van mensen (Horst et al., 2016). Bij digitale etnografie is er vaak sprake van gemedieerd contact (via digitale media) met participanten in plaats van direct contact door fysieke aanwezigheid zoals bij de klassieke vorm van etnografisch veldwerk. Het onderzoeksveld hoeft bij digitale etnografie niet een fysieke, geografische locatie te zijn, maar de onderzoeker kan ook op het internet, een virtuele locatie, veldwerk doen.

Digitaal etnografisch veldwerk kan bestaan uit het volgen van mensen op sociale media, om zo een beeld te krijgen van hun dagelijkse digitale levens, het chatten met mensen, het communiceren via de webcam of videochat, en het analyseren van *internet memes*, *viral videos* en de reacties die op deze vormen van digitaal materiaal worden geplaatst (Horst et al., 2016; Coleman, 2010; Burrell, 2009; Wesch, 2007).

Strangelove (2010) laat in zijn boek *Watching Youtube, Extraordinary Videos by Ordinary People* zien hoe Youtube een digitaal platform is dat een ingang biedt om het dagelijkse leven van mensen te onderzoeken. Op Youtube worden veel *home movies* geplaatst: amateurvideo's die in de familiale omgeving zijn gefilmd. Strangelove stelt dat *home movies* op Youtube gezien kunnen worden als uitingen van sociale normen: "Home movies are culturally structured documents that are the result of shared knowledge, informally learned behaviour, models for appropriate behaviour, and structured patterns of interpretation" (Strangelove, 2010, p. 25-26).

Home movies kunnen echter ook ongewenst gedrag laten zien: camera's of telefoons met een filmfunctie worden volgens Strangelove (2010) steeds vaker gebruikt om gênante en schaamtevolle momenten van vrienden en familie vast te leggen en deze incidenten vervolgens op Youtube te plaatsen. "One cannot help but be struck by how video is being used to shame friends and family members, attack reputations, and alter childhood memories. Shaming people and negatively appropriating family members is not the essence of home video, but it is a prominent social function of video" (ibid., p. 62). Hieruit kan beargumenteerd worden dat schaamte door digitale media zichtbaarder is geworden: schaamtevolle momenten worden niet enkel meer door mensen in je directe omgeving gezien, maar door het op Youtube te plaatsen kan de hele wereld (voor altijd) toekijken.

Strangelove (2010) noemt Youtube dan ook een *Global Village*. Hiermee bedoelt hij dat Youtube een digitaal platform is dat voor de hele wereld toegankelijk is. Youtube video's worden door de meerderheid van de totale wereldwijde internet populatie gezien.

Naast dat mensen over de hele wereld YouTube video's kunnen zien, hebben ze, als ze een account hebben, ook de mogelijkheid om een reactie te plaatsen en dus hun mening over de video's te uiten. Meningeën over video's kunnen sterk van elkaar verschillen. Poster (2006) beschrijft hoe deze nieuwe vorm van wereldwijde communicatie via het internet kan leiden tot transculturele verwarring en het ontstaan van misverstanden. Jones & Schieffelin (2009) stellen dat reacties op Youtube video's daarom als waardevol etnografisch materiaal gezien kunnen worden.

Deze reacties zouden ook interessant etnografisch materiaal kunnen zijn om plaatsvervangende schaamte in een geglobaliseerde wereld te onderzoeken. Schaamte is namelijk een subjectieve emotie verbonden aan een culturele context; wat voor de één schaamte oproept, kan voor de ander als "normaal" beschouwd worden. Aangezien Youtube video's door mensen over hele wereld bekeken worden, zouden de reacties op een video inzicht kunnen geven in de verscheidenheid aan interpretaties.

Digitale media heeft geleid tot de ontwikkeling van digitale etnografie. Deze nieuwe vorm van etnografisch veldwerk biedt de mogelijkheid om onderzoek te doen naar de dagelijkse, digitale, subjectieve werkelijkheid van mensen. Vanuit de aanname dat plaatsvervangende schaamte zich meer afspeelt in het dagelijkse leven van mensen, kan er beargumenteerd worden dat digitale etnografie een methode kan zijn om plaatsvervangende schaamte antropologisch te kunnen onderzoeken.

Naast dat digitale etnografie meer het dagelijkse, subjectieve van de mens kan onderzoeken, is het onderzoeksveld van digitale etnografie, het internet, ook een spiegel van de hedendaagse geglobaliseerde wereld. Het internet is voor mensen op de hele wereld toegankelijk. In een *Global Village* zoals Youtube worden video's geplaatst, bekeken en becommentarieerd door mensen van over de hele wereld. Digitale media weerspiegelt daarom de heterogeniteit en wereldwijde verbondenheid van de hedendaagse wereld; waar culturele gemeenschappen en etnische identiteiten niet meer afgebakend, maar verspreid en fluïde zijn.

5.5 Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik een overzicht gegeven van het antropologische onderzoek naar emotie en schaamte. Emotie is binnen de Culturele Antropologie een problematisch thema. Een halve eeuw na

het ontstaan van het emotiediscours bestaat er nog steeds geen consensus over hoe emotie vanuit de Culturele Antropologie gedefinieerd en benaderd moet worden. Er kan beargumenteerd worden dat globaliseringsprocessen dit probleem verergerd hebben. Waar er eerst enigszins uitspraken gedaan konden worden over de emoties van gemeenschappen op afgelegen eilanden, kunnen we onder andere door internationale migratie, de komst van het internet en de groei van het toerisme, niet meer uitgaan van homogene vaststaande culturen en etnische identiteiten. Aangezien het theoretisch canon van het emotiediscours veelal bestaat uit onderzoek naar afgebakende culturen, is het lastig om emotie in de hedendaagse geglobaliseerde wereld te onderzoeken. Het is daarom van belang om nieuwe methoden te ontwikkelen.

Schaamte lijkt een thema dat in de Culturele Antropologie nog gevoeliger ligt dan emotie. Het wordt als een vreemde, ongemakkelijke emotie gezien. Het zwaar bekritiseerde werk van Benedict uit 1946 heeft de basis gelegd van het antropologische onderzoek naar schaamte. Haar invloeden zijn nog steeds zichtbaar in recenter werk naar schaamte. Ook in onderzoek naar de invloed van globaliseringsprocessen op schaamte. Schaamte wordt benaderd als een negatieve, verlagende emotie, die ter functie staat om sociaal gedrag te reguleren.

Het is lastig om plaatsvervangende schaamte vanuit deze theoretische achtergrond te onderzoeken, omdat plaatsvervangende schaamte zich meer af lijkt te spelen in het dagelijkse, als een individuele subjectieve ervaring, en niet als een emotie die als sanctie een hele gemeenschap in zijn greep heeft.

De ontwikkeling van digitale etnografie zou echter wel een mogelijkheid kunnen bieden om plaatsvervangende schaamte te onderzoeken. Digitale media, waar digitale etnografie gebruik van maakt, speelt in de hedendaagse wereld namelijk bij veel mensen een belangrijke rol in het dagelijkse leven. Op Youtube worden veel *home movies* geplaatst, het is daarom een voorbeeld van een digitaal platform waar het dagelijkse leven onderzocht kan worden. *Home movies* kunnen schaamtevolle situaties vertonen die voor de hele wereld zichtbaar zijn.

Naast dat Youtube video's door iedereen over de hele wereld gezien kunnen worden, kunnen mensen door een reactie te plaatsen ook hun mening uiten over een video. Deze reacties zouden interessant etnografisch materiaal kunnen zijn om plaatsvervangende schaamte in de hedendaagse wereld te onderzoeken. Aangezien Youtube video's door mensen van over hele wereld bekeken worden, zouden de reacties op video's inzicht kunnen geven in de verscheidenheid aan interpretaties.

Deze verscheidenheid aan interpretaties die zichtbaar worden door digitale platforms zoals Youtube, reflecteert de heterogeniteit van de hedendaagse geglobaliseerde wereld. Digitale etnografie biedt daarom niet alleen een mogelijkheid om het dagelijkse, en daarom een mogelijkheid om plaatsvervangende schaamte te onderzoeken, maar het is ook een methode waarmee de mens en zijn verhouding tot deze geglobaliseerde wereld in al zijn complexiteit onderzocht kan worden.

6. Integratie

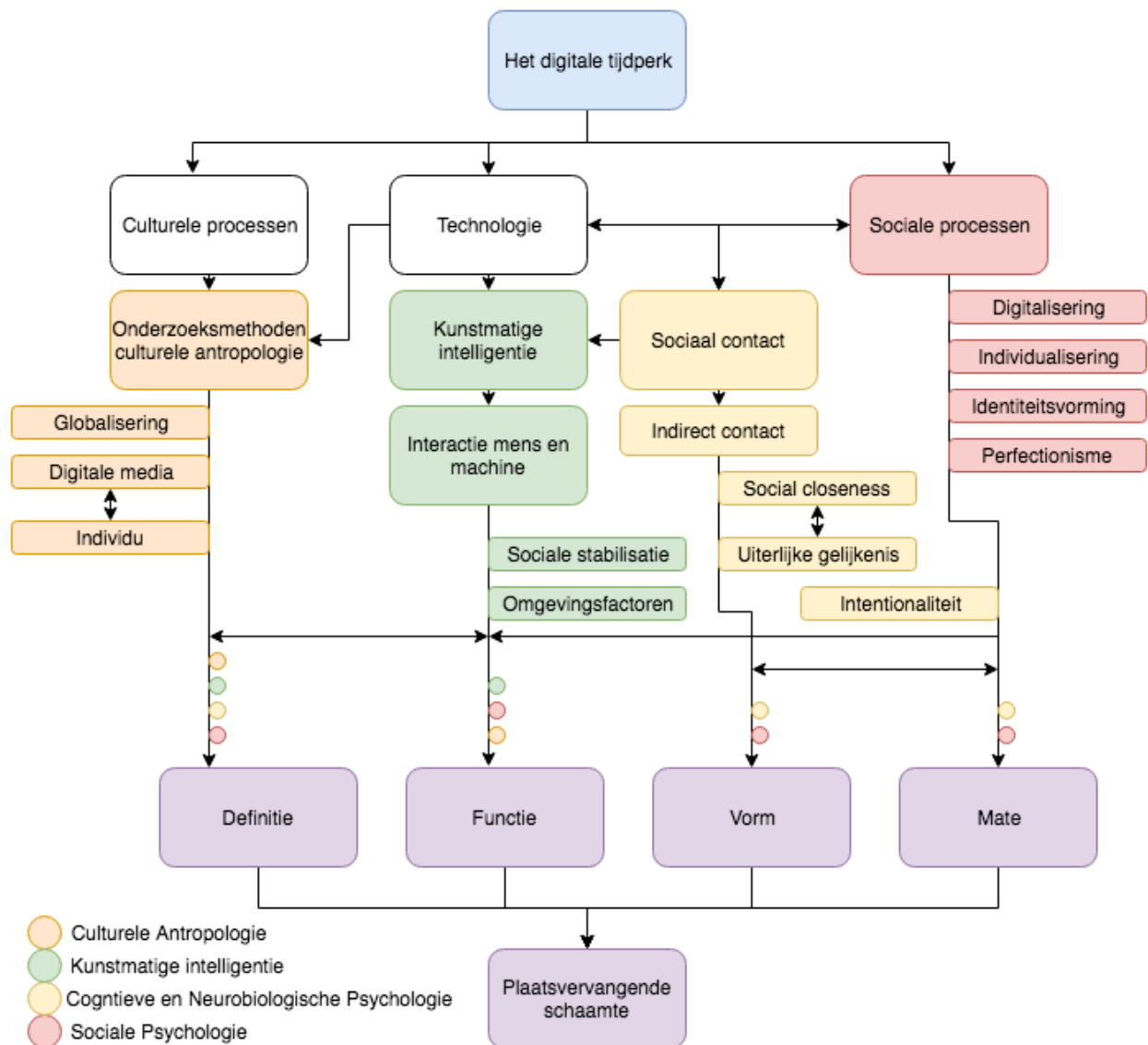
In dit hoofdstuk zullen de bevindingen en inzichten van de vier verschillende disciplines worden geïntegreerd. Dit wordt gedaan met het uiteindelijke doel een breder begrip te krijgen van de rol van plaatsvervangende schaamte in het digitale tijdperk dan de som van inzichten van de disciplines Kunstmatige Intelligentie, Cognitieve en Neurobiologische Psychologie, Culturele Antropologie en Sociale Psychologie zou bieden. Tot deze integratie wordt gekomen door middel van de integratiemethode van Repko en Szostak (2017). Deze methode bestaat uit verschillende stappen: eerst zullen conflicten benoemd worden, vervolgens zal er *common ground* gecreëerd worden en daarna zal een *more comprehensive understanding* worden verwoord.

Het is van belang om *common ground* te creëren om conflicten tussen disciplines op te lossen. Zonder de *common ground* kan integratie niet plaatsvinden omdat er door de verschillende disciplines over andere concepten, theorieën en aannames wordt gesproken. Echter blijkt dat in dit onderzoek concepten, theorieën en assumpties niet sterk met elkaar conflicteren. Het is namelijk niet zo dat de bevindingen in de voorgaande hoofdstukken lijnrecht tegenover elkaar staan. Door de de context waarin zij voorkomen kan overeenstemming echter niet direct bereikt worden. Het creëren van *common ground* kan op vier verschillende manieren bereikt worden volgens Repko en Szostak: **herdefinitie, extensie, transformatie en organisatie** (2017). Elk van deze vier technieken kan een bijdrage leveren aan het integratieproces, doordat concepten en assumpties in een ander daglicht worden gezet. Er kan echter niet geclaimd worden dat de conflicten tussen de disciplines volledig verdwijnen, maar de spanning wordt in ieder geval verminderd. Hierdoor kunnen ze met elkaar communiceren en is er een gemeenschappelijke taal waaruit een *more comprehensive understanding* gevormd kan worden (Repko & Szostak, 2017).

In de volgende paragrafen zetten we de concepten, assumpties en theorieën die zijn voortgekomen uit de disciplinaire hoofdstukken naast elkaar, om te kijken welke conflicten naar voren komen. Door middel van de vier bovenstaande technieken wordt *common ground* gecreëerd om deze conflicten te verminderen. Om uiteindelijk de hoofdvraag 'Welke rol speelt plaatsvervangende schaamte in het digitale tijdperk?' te beantwoorden, zal in onderstaande paragrafen 'de rol van plaatsvervangende schaamte' worden opgedeeld in verschillende dimensies: definitie, functie, vorm en mate. De indeling van deze verschillende dimensies komt voort uit de inzichten van de disciplinaire onderzoeken. In onderstaand figuur zijn deze inzichten en dimensies schematisch weergegeven. De kernpunten van dit figuur zullen hieronder kort worden toegelicht.

De Culturele Antropologie stelde dat het digitale tijdperk grote invloed heeft op de discipline en haar onderzoeksmethoden. Vanuit nieuwe onderzoeksmethoden kan meer inzicht verkregen worden in de functie en de definitie van plaatsvervangende schaamte. De Kunstmatige Intelligentie stelde dat technologieën van het digitale tijdperk het bestaan van haar discipline mogelijk maakte. Vervolgens kan de Kunstmatige Intelligentie, door te kijken hoe plaatsvervangende schaamte een functie heeft in een machine bij de interactie tussen mens en machine, meer begrip van de functie en de definitie van plaatsvervangende schaamte creëren. De Cognitieve en Neurobiologische Psychologie stelde dat het digitale tijdperk zorgt voor een meer indirecte vorm van sociaal contact. Dit sociale contact heeft via *social closeness*, uiterlijke gelijkenis en intentionaliteit invloed op de vorm en mate van plaatsvervangende schaamte. Deze inzichten dragen ook bij aan de definiëring van plaatsvervangende schaamte. De Sociale Psychologie stelt dat het digitale tijdperk invloed heeft op sociale processen. Deze sociale processen hangen samen met digitalisering, individualisering,

identiteitsvorming en perfectionisme en hebben zo invloed op de mate en vorm van plaatsvervangende schaamte. Ook dragen deze inzichten bij aan de definitie van en begripsvorming over de functie van plaatsvervangende schaamte. Zoals in onderstaande figuur te zien bestaan er, naast deze enkelvoudige relaties tussen het digitale tijdperk en plaatsvervangende schaamte, ook veel interdisciplinaire interacties tussen concepten en inzichten.

De integratie in dit hoofdstuk zal opgebouwd worden op basis van bovenstaand figuur. Eerst zal *common ground* gecreëerd worden voor de definitie van plaatsvervangende schaamte, hierna wordt er een korte verheldering gegeven over de mate van plaatsvervangende schaamte. Vervolgens worden de verschillende vormen en functies van plaatsvervangende schaamte beschreven door middel van het creëren van *common ground*. Na elke gevormde *common ground* zal een *more comprehensive understanding* worden geformuleerd. Ten slotte zal in de conclusie een geïntegreerd model van bovenstaand schema worden gebruikt om antwoord te kunnen geven op de hoofdvraag.

6.1 Definitie van plaatsvervangende schaamte

De vier disciplines hanteren allemaal een andere definitie van plaatsvervangende schaamte.

Om tot een holistische, interdisciplinaire definitie van plaatsvervangende schaamte te komen zullen wij gebruik maken van drie integratietechnieken: **herdefinitie**, **extensie** en **organisatie** (Repko & Szostak 2017). **Herdefinitie** houdt in dat concepten die in verschillende teksten voorkomen worden veranderd of een nieuwe naam krijgen. Dit komt van pas wanneer disciplines spreken met ander vocabulaire. Daarnaast zorgt **extensie** ervoor dat verschillen tussen disciplinaire concepten of assumpties worden verholpen door op een conceptuele manier de betekenis ervan te veranderen door deze uit te breiden. Het verschil met herdefinitie is dat herdefinitie taalkundig een oplossing vindt en extensie conceptueel. Ten slotte zorgt de **organisatie** techniek ervoor dat er *common ground* gecreëerd wordt, door weer te geven hoe verschillende fenomenen uit de verschillende disciplines zich tot elkaar verhouden. Door middel van deze techniek kunnen interacties, causale verbanden en relaties visueel worden weergegeven (Repko & Szostak 2017).

De disciplines definiëren plaatsvervangende schaamte als volgt:

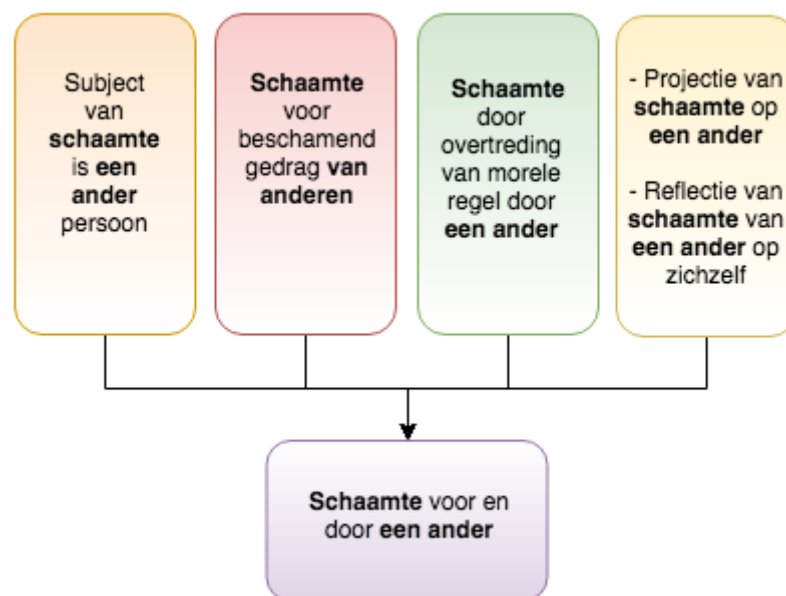
- Culturele Antropologie stelt dat er niet één universeel toepasbare definitie van plaatsvervangende schaamte bestaat, maar dat de definitie ligt ingebed in een culturele context. Vanuit Culturele Antropologie is te beargumenteren dat plaatsvervangende schaamte de subjectieve ervaring van schaamte is waarbij een ander het subject van de schaamte is.
- Sociale Psychologie omschrijft plaatsvervangende schaamte als een emotie waarbij schaamte wordt ervaren voor het beschamende gedrag van iemand anders.
- Cognitieve en Neurobiologische Psychologie definieert plaatsvervangende schaamte als een emotie met fysische en neurologische substraten, afhankelijk van sociaal contact, waarbij men een zelfreflectieve emotie (schaamte) op iemand anders projecteert, of de gevoelens van iemand anders (schaamte) op zichzelf reflecteert.
- Kunstmatige Intelligentie stelt dat plaatsvervangende schaamte een vorm van schaamte is waarbij morele regels worden overtreden door iemand anders dan degene die de schaamte ervaart. Deze vorm van schaamte kan opgedeeld worden in computationele stappen.

Tussen deze definities zijn verschillen en overeenkomsten te vinden. Een eerste verschil is de manier waarop de disciplines stellen dat de ervaring van plaatsvervangende schaamte verbonden is aan de aanwezigheid van een ander persoon. Met andere woorden, de vier disciplines beschrijven in essentie hetzelfde aspect, maar de formulering conflicteert. Dit conflict zullen wij oplossen door middel van **herdefinitie**.

Een tweede verschil is dat de disciplines op verschillende manieren aangeven dat plaatsvervangende schaamte afhankelijk is van subjectieve factoren. Deze subjectieve factoren zijn culturele context, beschamend gedrag, sociaal contact en morele regels. Om dit conflict op te lossen zullen wij gebruik maken van **extensie**. Alle vier de disciplines stellen dat plaatsvervangende schaamte een subjectieve ervaring is. Echter stellen Cognitieve Neurobiologische Psychologie en Kunstmatige Intelligentie dat deze subjectieve ervaring ook omgezet kan worden tot objectieve informatie. Zo is het volgens hen respectievelijk meetbaar in het neurale substraat en implementeerbaar in computers. Om de subjectieve en objectieve kant van de definitie van plaatsvervangende schaamte begrijpelijk te maken zal gebruik worden gemaakt van **organisatie**.

6.1.1 Plaatsvervangende schaamte en de aanwezigheid van anderen

Alle vier de disciplines gebruiken in hun definitie van plaatsvervangende schaamte zowel de woorden 'schaamte', als 'een ander' (of 'anderen'). Sociale Psychologie spreekt echter van plaatsvervangende schaamte *voor* het beschamende gedrag van anderen. Kunstmatige Intelligentie spreekt van plaatsvervangende schaamte *door* de overtreding van morele regels. Cognitieve Neurobiologische Psychologie spreekt van twee vormen van plaatsvervangende schaamte: als een projectie van schaamte op een ander of een reflectie van schaamte van een ander op zichzelf. De projectie van schaamte op een ander zou ook omschreven kunnen worden als de ervaring van schaamte *voor* een ander. Door schaamte op een ander te projecteren, ga je het ervaren voor een ander. De reflectie van schaamte van een ander op jezelf zou omschreven kunnen worden als de ervaring van schaamte *door* een ander, omdat je door de schaamte van een ander je deze schaamte zelf ook gaat ervaren. Door de verschillende omschrijvingen op deze manier te **herdefiniëren**, wordt het duidelijk dat we over hetzelfde spreken. Door deze herdefinitie komen we tot een gezamenlijk onderdeel van de definitie van plaatsvervangende schaamte, namelijk: plaatsvervangende schaamte is een vorm van schaamte die wordt opgewekt voor en door een ander.

6.1.2 Plaatsvervangende schaamte en de afhankelijkheid van subjectieve factoren

Uit de verschillende definities wordt duidelijk dat alle vier de disciplines stellen dat plaatsvervangende schaamte gerelateerd is aan subjectieve factoren. Met subjectief bedoelen wij dat het contextafhankelijk is. Echter verschilt het per discipline met welke context rekening wordt gehouden bij de definitie van plaatsvervangende schaamte. Deze verschillen in context staan niet tegenover elkaar, maar staan in relatie tot elkaar. De contextuele inzichten kunnen daarom met elkaar verenigd worden door middel van **extensie**. Door de verschillende contexten in een figuur te

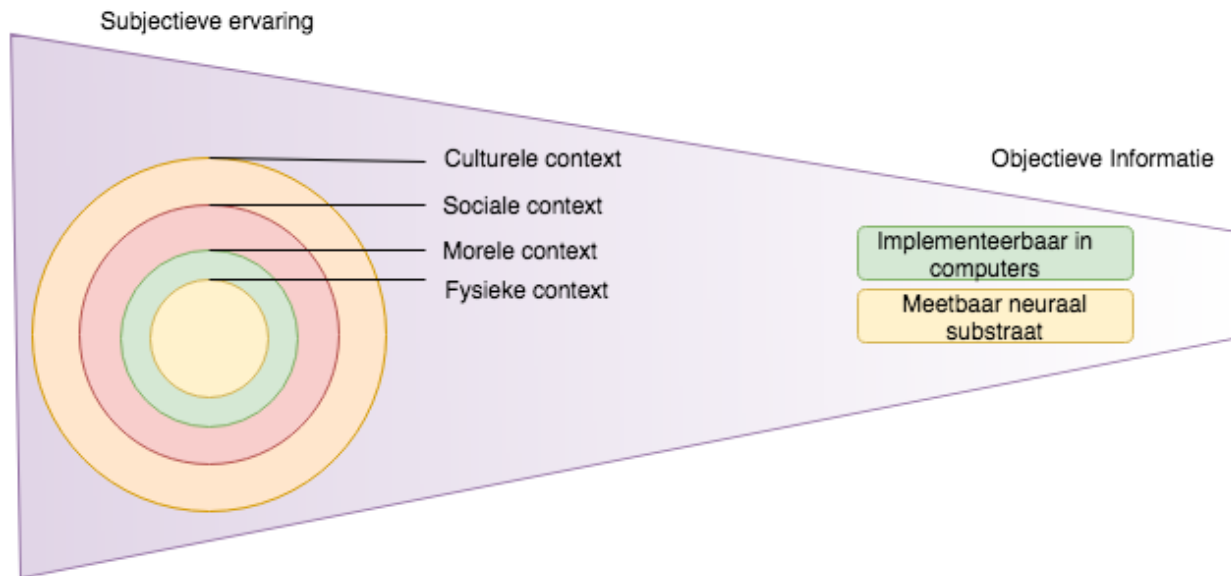
plaatsen wordt het duidelijker hoe de inzichten zich tot elkaar verhouden en wordt duidelijk dat ze binnen elkaar kunnen bestaan.

In de binnenste ring hebben wij de fysieke context geplaatst waar Cognitieve en Neurobiologische Psychologie rekening mee houdt. Bij onderzoek naar plaatsvervangende schaamte vanuit deze discipline wordt voornamelijk rekening gehouden met het fysieke sociale contact op het moment van de ervaren emotie. Het is een momentopname. Deze context is subjectief aangezien de mate en de vorm van plaatsvervangende schaamte afhankelijk is van de fysieke context. Waarom het sociale contact wel of niet leidt tot plaatsvervangende schaamte hangt echter af van de morele context. Dit is de context die Kunstmatige Intelligentie rekening mee houdt. Deze discipline relateert plaatsvervangende schaamte aan de overtreding van morele regels. Morele regels kunnen alleen ontstaan door sociale interacties tussen mensen. Daarom is het van belang ook de sociale context waar Sociale Psychologie rekening mee houdt erbij te betrekken. Er is alleen niet één vorm van sociale interactie en daarom bestaan er over de hele wereld verschillende sociale en morele regels waar mensen zich door laten leiden. Om de subjectiviteit van sociale en morele regels in zijn geheel te begrijpen is het van belang ook de culturele context erbij te betrekken waar Culturele Antropologie rekening mee houdt. Er bestaan veel verschillende culturele contexten op de wereld en in elke culturele context bestaan er andere sociale en morele regels. Deze sociale en morele regels bepalen sociale interactie en bepalen daarom of iemand op een bepaald moment bij fysiek sociaal contact plaatsvervangende schaamte ervaart of niet.

6.1.3 Plaatsvervangende schaamte als subjectieve ervaring en objectieve informatie

We omvatten door de verschillende subjectieve contexten bij elkaar te voegen echter nog niet de gehele definitie van plaatsvervangende schaamte. Naast dat plaatsvervangende schaamte door alle vier de disciplines wordt aangenomen als subjectieve ervaring, beweren de disciplines Cognitieve en Neurobiologische Psychologie en Kunstmatige Intelligentie dat deze subjectieve ervaring omgezet kan worden tot objectieve informatie. Met objectieve informatie bedoelen wij dat het uit te drukken is in cijfers. Zo stelt Cognitieve en Neurobiologische Psychologie dat de subjectieve ervaring van plaatsvervangende schaamte objectief gemeten kan worden in neurale activiteit. Kunstmatige Intelligentie stelt dat de subjectieve ervaring omgezet kan worden in objectieve informatie die geïmplementeerd kan worden in een computer.

Om plaatsvervangende schaamte als subjectieve ervaring en als objectief meetbaar en implementeerbaar gegeven in één definitie te vangen, maken wij gebruik van **organisatie**. Door een soort trechtervorm te creëren waarbij subjectief aan de ene kant wordt geplaatst en objectief aan de andere kant, kunnen wij deze schijnbare tegenpolen bij elkaar brengen. Wij spreken van schijnbare tegenpolen aangezien subjectief en objectief niet letterlijk tegenover elkaar staan in onze definitie, maar in elkaar over kunnen lopen.

Plaatsvervangende schaamte is een subjectieve ervaring die afhankelijk is van een culturele, sociale, morele en fysieke context. Die subjectieve ervaring kunnen we, wanneer duidelijk is welke contextuele invloeden hebben geleid tot deze ervaring, omzetten in objectieve informatie. Zulke objectieve informatie kan een vorm aannemen van neurale activiteit (bijv. In een fMRI scan) of een implementatie in een machine.

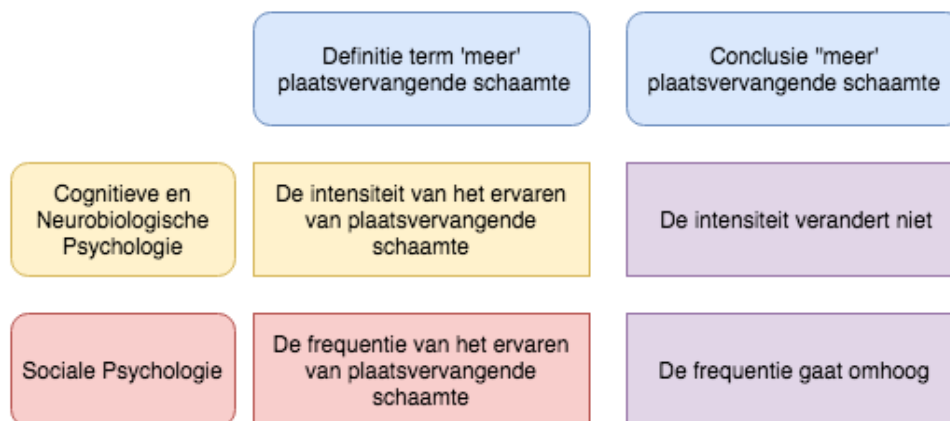
Door alle verschillende onderdelen van de integratie van de definitie samen te voegen komen we tot een nieuwe, holistische en interdisciplinaire definitie van plaatsvervangende schaamte: plaatsvervangende schaamte is een contextafhankelijke emotie die wordt opgewekt voor en door een ander en omzetbaar is in objectieve informatie. Met deze nieuwe, alomvattende beschrijving hebben we een werkbare definitie gevonden die meerdere perspectieven op plaatsvervangende schaamte belicht. Voordat we een concreet antwoord op de hoofdvraag kunnen formuleren, is deze *more comprehensive understanding*, in de vorm van een definitie, nodig.

6.2 Mate van plaatsvervangende schaamte

In de hoofdstukken van de disciplines Cognitieve en Neurobiologische Psychologie en Sociale Psychologie wordt allebei gesproken over het 'meer' of 'minder' ervaren van plaatsvervangende schaamte in het digitale tijdperk. Kunstmatige Intelligentie en Culturele Antropologie kaarten niet aan of plaatsvervangende schaamte meer of minder ervaren wordt. Deze twee disciplines laten we hier dan ook buiten beschouwing. Het kan verwarrend zijn bij het integreren van 'de rol' van plaatsvervangende schaamte dat beide psychologische disciplines over de term 'meer' spreken, omdat de disciplines hierdoor elkaar lijken tegen te spreken. Cognitieve en Neurobiologische Psychologie stelt namelijk dat plaatsvervangende schaamte niet per se 'meer' wordt. Sociale Psychologie stelt dat plaatsvervangende schaamte juist 'meer' wordt door het digitale tijdperk. Echter blijkt dat de term 'meer' in deze situatie voor beide disciplines iets anders betekent. Cognitieve en Neurobiologische Psychologie spreekt over de intensiteit van de ervaring wanneer de term 'meer' behandeld wordt en de Sociale Psychologie over de frequentie waarmee de emotie ervaren wordt.

In bovenstaand conflict is er sprake van het gebruik van dezelfde term door twee disciplines, met een andere betekenis. In de integratie methode van Repko en Szostak (2017) leek geen enkele techniek dit conflict te kunnen oplossen. Om deze reden hebben wij een nieuwe integratietechniek bedacht om de verwarring en het schijnbare conflict op te lossen. Deze nieuwe integratietechniek zal worden uitgewerkt zodat er in het vervolg gebruik van kan worden gemaakt. De nieuwe techniek wordt **'verheldering'** genoemd en is bruikbaar wanneer twee of meerdere disciplines elkaar tegen lijken te spreken zonder dat er sprake is van een daadwerkelijk conflict.

In Repko en Szostak (2017) worden drie mogelijke problemen geschetst die voorkomen bij interdisciplinariteit. Als er sprake is van een van deze drie problemen, kan er gebruik worden gemaakt van de klassieke integratietechnieken. De eerste is dat er geen echt conflict tussen de inzichten, maar door een terminologisch verschil komen de overeenkomsten niet naar voren. De tweede is dat de inzichten wel van elkaar verschillen, maar elkaar niet per se tegenspreken. Ze kunnen alternatieven van elkaar zijn of elkaar aanvullen. Het derde probleem is dat inzichten elkaar volledig tegenspreken of recht tegenover elkaar staan. Het conflict dat in dit onderzoek naar voren komt, namelijk dat er gebruik wordt gemaakt van dezelfde term door twee disciplines die eigenlijk iets anders bedoelen, staat hier dus niet tussen. Bij nader inzien wordt ook duidelijk dat het een schijnbaar conflict is, omdat er na enige **verheldering** duidelijkheid is gecreëerd. De nieuwe integratietechniek **verheldering** is toe te passen door de achterliggende betekenissen van de ogenschijnlijk conflicterende inzichten overzichtelijk weer te geven. Een voorbeeld van een overzichtelijke weergave is het maken van een figuur. Hieronder is het figuur te zien van de toepassing van onze verhelderingstechniek van de conclusies over het wel of niet 'meer' ervaren van plaatsvervangende schaamte in het digitale tijdperk.

De nieuwe integratietechniek **verheldering** komt in dit figuur naar voren, omdat duidelijk geworden is dat de inzichten elkaar niet tegenspreken. Hieruit kan geconcludeerd worden dat plaatsvervangende schaamte in het digitale tijdperk niet als meer intens ervaren wordt volgens de Cognitieve en Neurobiologische Psychologie. Uit het hoofdstuk van Sociale Psychologie kwam naar voren dat bepaalde sociale processen die spelen in het digitale tijdperk ertoe leiden dat plaatsvervangende schaamte vaker wordt ervaren. De nieuwe integratie techniek verschilt van de originele integratietechnieken, omdat het, zoals de naam al aangeeft, enkel voor **verheldering** zorgt. De *more comprehensive understanding* lijkt hiermee op een *aha-erlebnis*. Het verhelderen van een ogenschijnlijk conflict zorgt voor de het plotselinge begrip van de relaties binnen dit ogenschijnlijke conflict.

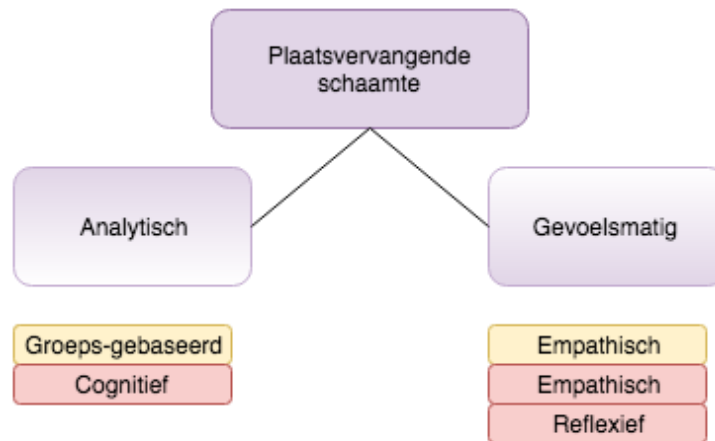
6.3 Vormen plaatsvervangende schaamte

In de disciplinaire onderzoeken van Sociale Psychologie en Cognitieve en Neurobiologische Psychologie wordt expliciet gesproken van verschillende vormen van de emotie plaatsvervangende schaamte. De vormen die binnen deze disciplines worden gebruikt zijn niet overeenkomstig en vormen zo een conflict. Omdat er bij Kunstmatige Intelligentie en Culturele Antropologie niet expliciet wordt verwezen naar verschillende vormen van plaatsvervangende schaamte, zijn deze disciplines geen onderdeel van het conflict.

Binnen de Cognitieve en Neurobiologische Psychologie worden drie verschillende soorten plaatsvervangende schaamte beschreven: cognitieve, empathische en reflexieve plaatsvervangende schaamte. Deze verschillende vormen zijn te onderscheiden op basis van neurologische en fysische activiteit. Cognitieve en empathische plaatsvervangende schaamte zijn reflectieve processen, waarbij emotie of cognitie bijdragen aan een reflectie van emotie. Reflexieve plaatsvervangende schaamte is geen reflectief maar een meer automatisch proces waardoor spiegeling van emotie ontstaat.

Binnen de Sociale Psychologie wordt onderscheid gemaakt tussen empathische en groepsgebaseerde plaatsvervangende schaamte. Empathische plaatsvervangende schaamte is een meer zelfbewuste emotie. Bij deze vorm ervaart iemand schaamte door het zich voorstellen en voelen van de emotie van iemand anders. Bij groepsgebaseerde plaatsvervangende schaamte ervaart iemand schaamte voor iemand die onderdeel is van dezelfde groep. Omdat alle individuen binnen de groep verbonden zijn aan de groepsidentiteit, wordt hier schaamte ervaren door de inbreuk op deze identiteit.

Om deze verschillende vormen van plaatsvervangende schaamte te integreren zal gebruik worden gemaakt van de **herdefinitie** techniek van Repko en Szostak (2017). Door de verschillende vormen van plaatsvervangende schaamte linguïstisch een andere term te geven, vallen alle gebruikte vormen onder een tweedeling en wordt er hetzelfde bedoeld. Deze nieuwe vormen zijn gevoelsmatige plaatsvervangende schaamte en analytische plaatsvervangende schaamte. De gevoelsmatige plaatsvervangende schaamte komt grotendeels voort uit intuïtieve, emotionele inleving en de analytische plaatsvervangende schaamte uit minder emotionele ervaringen zoals bewuste redenering of identiteit. De empathische plaatsvervangende schaamte van beide disciplines valt onder de gevoelsmatige plaatsvervangende schaamte. Cognitieve plaatsvervangende schaamte en groepsgebaseerde plaatsvervangende schaamte vallen onder analytische plaatsvervangende schaamte. De reflexieve vorm van plaatsvervangende schaamte heeft volgens de Cognitieve en Neurobiologische Psychologie niet veel te maken met emotie, maar valt toch eerder onder gevoelsmatige dan analytische plaatsvervangende schaamte omdat intuïtie wel een grote rol speelt.

Door middel van **herdefinitie** zijn twee meer omvattende vormen van plaatsvervangende schaamte ontstaan, dan de vormen die Cognitieve en Neurobiologische Psychologie en Sociale Psychologie apart gaven. Voordat *common ground* gecreëerd was, kon de vorm van plaatsvervangende schaamte alleen begrepen worden op basis van hersenactiviteit of subjectief gevoel. Na het creëren van *common ground* zijn we tot een *more comprehensive understanding* gekomen, omdat de algemene tweedeling die hierbij ontstaat universeel toepasbaar is op elke situatie waarin plaatsvervangende schaamte voorkomt. Door te denken vanuit deze twee vormen kunnen andere vormen van andere disciplines ook een plek vinden. Zo zou een geïmplementeerde vorm van plaatsvervangende schaamte onder de analytische vorm kunnen vallen. De *more comprehensive understanding* zorgt voor duidelijkheid en samenhang.

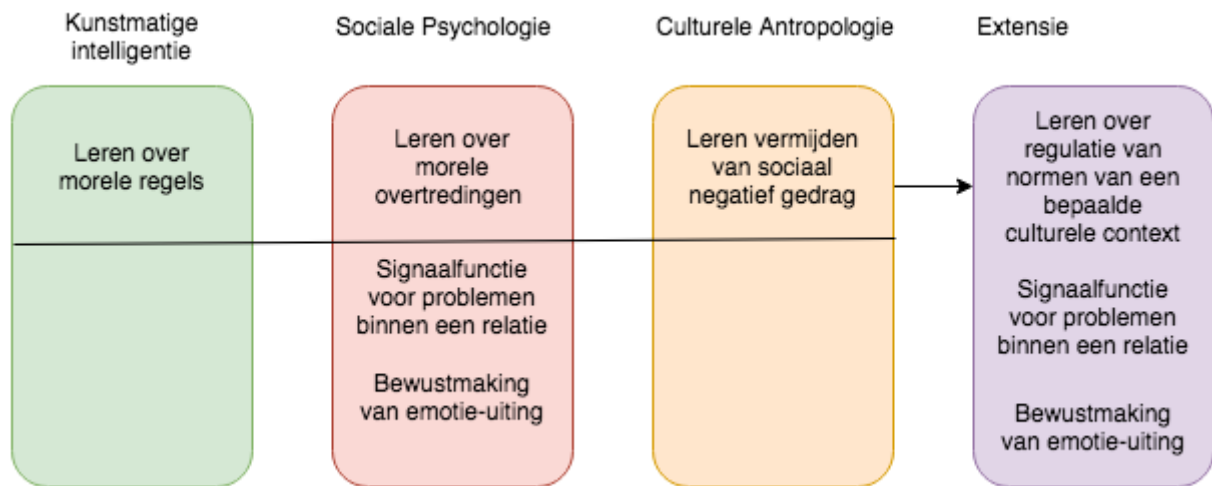
6.4 Functies van plaatsvervangende schaamte

In onze disciplinaire hoofdstukken komt het op verschillende plekken naar voren dat plaatsvervangende schaamte een functie heeft. Deze functie is dan ook een onderdeel van de rol die plaatsvervangende schaamte kan spelen in het digitale tijdperk. Om deze reden is het van belang dat er wordt gekeken of alle disciplines over hetzelfde spreken wanneer zij spreken over de functie van plaatsvervangende schaamte. De disciplines Kunstmatige Intelligentie, Sociale Psychologie en Culturele Antropologie bespreken de functie van plaatsvervangende schaamte in hun hoofdstukken. Cognitieve en Neurobiologische Psychologie gaat niet in op de functie en zal dus buiten beschouwing worden gelaten in dit conflict.

Kunstmatige Intelligentie onderbouwt vanuit schaamte dat plaatsvervangende schaamte onder andere een functie als sociale stabilisator heeft. Dit is bij een machine gemaakt voor menselijke interactie wenselijk. Plaatsvervangende schaamte zorgt ervoor dat morele drempels niet worden overschreden. Plaatsvervangende schaamte als sociale stabilisator handhaaft gedrag door bepaalde gedragingen wel of niet toe te laten. Hiernaast heeft plaatsvervangende schaamte een leerfunctie volgens de Kunstmatige Intelligentie, omdat men ziet dat een ander een sociale of morele regel overtreedt. Hiervan leert het individu vervolgens dat deze niet dezelfde overtreding moet begaan. Dit is dus eigenlijk hetzelfde als bij schaamte, alleen is het subject van de emotie anders. Ook erkent de discipline dat er meerdere functies zijn, maar hier wordt verder niet op ingegaan in het disciplinaire hoofdstuk. De Sociale Psychologie spreekt over drie verschillende functies van schaamte.

Deze zijn net als bij Kunstmatige Intelligentie hetzelfde voor plaatsvervangende schaamte. Het enige verschil is het subject van de emotie. Als eerste dient plaatsvervangende schaamte als zogenaamde morele gyroscoop, omdat morele overtredingen van anderen ervoor zorgen dat dat het individu hiervan leert en in de toekomst niet zelf de morele overtredingen maakt. Ten tweede fungeert plaatsvervangende schaamte als signaal voor problemen in een relatie. Als laatste functie noemt de Sociale Psychologie dat we ons bewust zijn van emotie-uiting. Culturele Antropologie stelt dat de functie van schaamte afhankelijk is van de culturele context. Wanneer er ingezoomd wordt op de context van de “Westerse” cultuur, kan er gesteld worden dat schaamte ervoor zorgt dat mensen zich ondergeschikt voelen aan anderen. Dit wordt als een negatieve ervaring gezien, dus willen mensen deze ervaring vermijden. Schaamte heeft in deze culturele context daarom een lerende functie om negatief sociaal gedrag te vermijden.

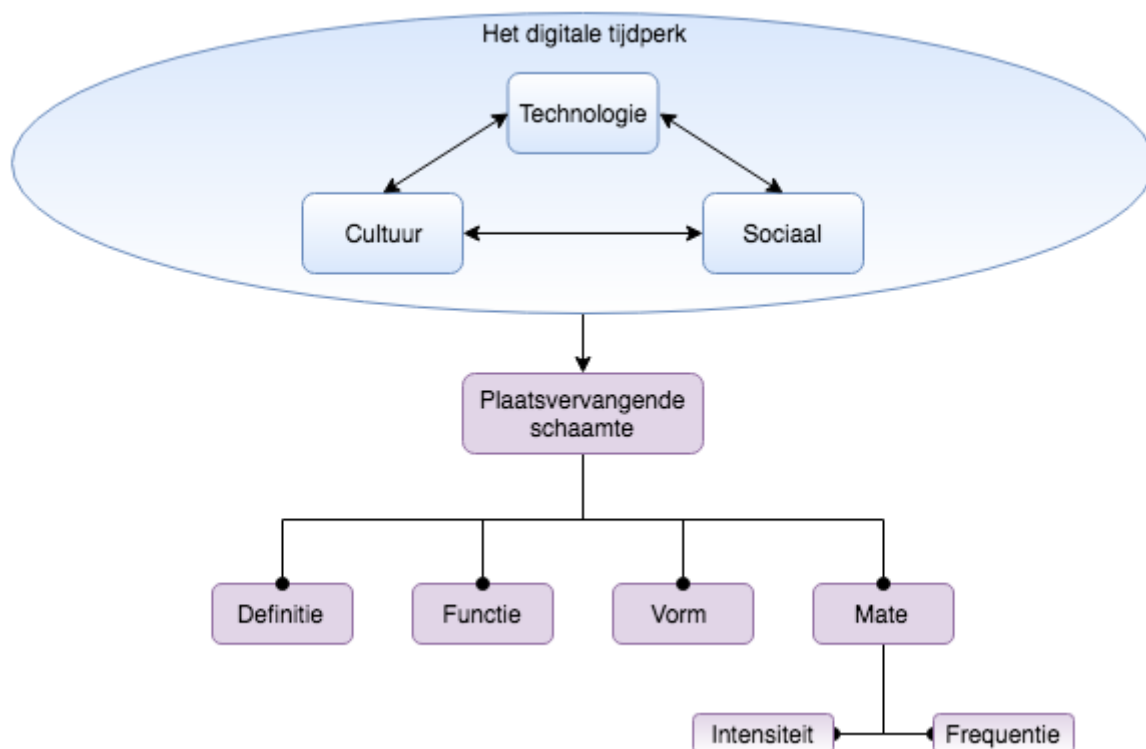
Er is een conflict omdat de inzichten op de functie van plaatsvervangende schaamte per discipline verschillend zijn, maar niet per se tegenstrijdig. De technieken die wij gebruiken om dit conflict op te lossen, en daarmee *common ground* te creëren, zijn **herdefinitie** en **extensie**. Eerst wordt **herdefinitie** toegepast, omdat alle drie de disciplines spreken over een leerfunctie van plaatsvervangende schaamte op gebied van wat wel en niet hoort volgens die cultuur. **Herdefinitie** zorgt ervoor dat deze drie functies onder een begrip vallen. Kunstmatige Intelligentie spreekt over morele en sociale regels en Sociale Psychologie over morele overtredingen. Antropologie spreekt over een leerfunctie omdat er negatief sociaal gedrag vermeden wordt. Deze drie kunnen samengevoegd worden door middel van **herdefinitie** als ‘leren over regulatie van normen van een bepaalde culturele context’. Hiervoor is gekozen omdat regulatie van normen, sociale en morele regels, morele overtredingen en sociaal gedrag dekt, omdat ze allemaal afgeleid zijn van normen. Er is voor gekozen om culturele context in de definitie te plaatsen, omdat normen volgens de Culturele Antropologie per culturele context verschillen. De andere twee betrokken disciplines benadrukken dit niet expliciet, maar spreken dit ook niet tegen. Vervolgens wordt **extensie** toegepast om de functie van plaatsvervangende schaamte uit te breiden met de overige functies die genoemd worden in de Sociale Psychologie, namelijk als signaalfunctie voor problemen binnen een relatie en als bewustmaking van emotie-uiting. Kunstmatige Intelligentie weert deze functies niet af omdat het stelt dat de genoemde functie niet de enig bestaande functie is. Culturele Antropologie gaat hier ook van uit. Vanuit deze discipline wordt namelijk gesteld dat de functie van plaatsvervangende schaamte afhankelijk is van de culturele context en aangezien de Sociale Psychologie deze functies vanuit de Westerse cultuur beredeneerd heeft, passen ze binnen het gedachtegoed van Culturele Antropologie. Onderstaand figuur is de integratie door middel van **herdefinitie** en **extensie** visueel weergegeven.

Deze nieuwe functies leiden tot een *more comprehensive understanding* omdat er nu een overzichtelijk idee is over de functies van plaatsvervangende schaamte waar alle disciplines zich bij aansluiten. Het toevoegen van 'culturele context' in de functie levert een grote bijdrage aan de *more comprehensive understanding*, omdat er nu duidelijk wordt gemaakt dat de functies vanuit een bepaalde culturele context onderzocht zijn. Dit laat zien dat ze geen absolute waarheid claimen, maar dat deze functies dus contextafhankelijk zijn.

7. Conclusie en Discussie

In het vorige hoofdstuk is een *common ground* en een *more comprehensive understanding* gevormd voor de definitie, functie, vorm en mate van plaatsvervangende schaamte. Op basis hiervan is te stellen dat aspecten van het digitale tijdperk invloed hebben op de rol van plaatsvervangende schaamte. Het digitale tijdperk is in dit onderzoek naar voren gekomen als een wisselwerking tussen technologie, cultuur en sociale processen. In onderstaand figuur is deze invloed gevisualiseerd. In dit figuur zijn de relaties zoals te zien in het figuur van de inleiding van hoofdstuk 5 geïntegreerd. Door het toepassen van de **verheldering** methode is mate opgedeeld in frequentie en intensiteit.

Met behulp van bovenstaand figuur, zal nu antwoord worden gegeven op de hoofdvraag van dit onderzoek: 'Wat is de rol van plaatsvervangende schaamte in het digitale tijdperk?'

Uit dit onderzoek is gebleken dat 'de rol' van plaatsvervangende schaamte opgedeeld kan worden in de volgende vier dimensies: intensiteit, frequentie, vorm en functie. Voordat we deze dimensies kunnen begrijpen hebben we eerst een definitie van plaatsvervangende schaamte opgesteld. Op basis van deze definitie kan gesteld worden dat de rol van plaatsvervangende schaamte inderdaad beïnvloed kan worden door aspecten van een tijdsperiode, omdat de plaatsvervangende schaamte contextafhankelijk is. Daarnaast is te concluderen dat deze rol te onderzoeken is met kwalitatieve en kwantitatieve onderzoeksmethoden omdat plaatsvervangende schaamte als een subjectieve ervaring met een objectief substraat kan worden gezien. Met behulp van deze definitie zijn conclusies te trekken met behulp van de vorm, frequentie, intensiteit en functie van plaatsvervangende schaamte.

Uit ons onderzoek komt naar voren dat het digitale tijdperk gezien kan worden als een culturele context. Dat deze periode van tijd benoemd is en een waardeoordeel heeft gekregen, is een culturele uiting. Aangezien plaatsvervangende schaamte als voornaamste functie het leren over

regulatie van bepaalde normen van een bepaalde culturele context bevat, is te stellen dat plaatsvervangende schaamte ons leert over de normen van het digitale tijdperk.

Daarnaast is uit het onderzoek gebleken dat het digitale tijdperk geen invloed heeft op de intensiteit van de ervaren plaatsvervangende schaamte, maar dat de frequentie wel hoger is. Plaatsvervangende schaamte wordt in het digitale tijdperk dus vaker ervaren. Ook verschilt de vorm van plaatsvervangende schaamte; analytische plaatsvervangende schaamte komt in het digitale tijdperk meer voor en gevoelsmatige plaatsvervangende schaamte minder.

Al met al kan vanuit deze vier dimensies gesteld worden dat het digitale tijdperk niet alleen invloed heeft op de emotie plaatsvervangende schaamte, maar dat de emotie ook inzicht biedt in het digitale tijdperk.

7.1 Evaluatie disciplines

Tijdens ons interdisciplinaire onderzoek zijn we erachter gekomen dat onze disciplines goed bij het onderwerp plaatsvervangende schaamte passen. Het samenkomen van twee disciplines die deel zijn van de psychologie is goed van pas gekomen, omdat er zo vanuit een sociale en meer technische kant van het vak gekeken kan worden. Dit kon toegepast worden op ons onderwerp plaatsvervangende schaamte, omdat dit een emotie is en hier veel over te vinden valt binnen de Psychologische disciplines. Zonder de discipline Culturele Antropologie was het niet mogelijk geweest om plaatsvervangende schaamte in het digitale tijdperk in bredere context te plaatsen. Vanuit de Kunstmatige Intelligentie is ook een grote bijdrage geleverd aan het onderzoek, omdat Kunstmatige Intelligentie zelf een groot deel uitmaakt van het digitale tijdperk. Zonder deze discipline was het niet mogelijk geweest om ons onderwerp moderner te maken, van binnenuit te onderzoeken en te koppelen met de toekomst. De vier disciplines vormen op deze manier een goed geheel van inzichten op ons onderwerp en hebben alle vier een bijdrage kunnen leveren aan de integratie.

Toch is er ook een aantal disciplines dat een nuttige bijdrage aan ons onderzoek had kunnen geven door verschillende inzichten die je vanuit onze disciplines niet hebt. De belangrijkste hierbij is een discipline die gericht is op Nieuwe Media. Het is in ons onderzoek redelijk gelukt om 'het digitale tijdperk' te definiëren, maar met een discipline die hier nog meer van af weet, had hier beter onderzoek naar gedaan kunnen worden. Ook Nieuwe Media had bijvoorbeeld kunnen kijken naar hoe plaatsvervangende schaamte zich uit in interactie tussen mensen op Sociale media, zoals in reacties op nieuwsberichten, filmpjes en foto's. Hiernaast was het wellicht ook interessant geweest om een discipline zoals Nederlands of Taalwetenschappen te betrekken bij ons onderzoek. Tijdens ons onderzoek kwamen we er namelijk achter dat er in het Nederlands taalkundig maar één soort schaamte bestaat, maar er in het Engels een strikt onderscheid wordt gemaakt tussen *shame* en *embarrassment* (Dineen, 1990). Het zou interessant kunnen zijn om te kijken naar wat die verschillen betekenen en hoe wat het taalkundige verschil betekent voor de verschillen in bijbehorende landen. Daarnaast was het nog interessant geweest om te kijken vanuit de Biologie naar plaatsvervangende schaamte. Vanuit de Cognitieve en Neurobiologische Psychologie zijn wel een deel van de betrokken biologische processen onderzocht, maar door bijvoorbeeld de evolutionaire biologie te betrekken kan een meer volledig beeld worden gevormd. Ten slotte bleek dat de discipline Culturele Antropologie uiteindelijk veel heeft bijgedragen, maar in eerste instantie erg lastig was te koppelen aan het onderwerp. Dit lag aan het feit dat emotie een problematisch onderwerp is binnen de

antropologie omdat er geen consensus over bestaat. Daarnaast is over schaamte weinig geschreven, waardoor het praktisch onmogelijk is om relevante literatuur te vinden. Een oorzaak hiervan is dat het fundament (Benedict, 1946) van het onderzoeksonderwerp schaamte dusdanig bekritiseerd is, dat er lastig op te bouwen valt. Over plaatsvervangende schaamte bestaat in deze discipline zelfs geen literatuur.

7.2 Evaluatie integratie

In ons onderzoeksproces is een aantal sterke punten aan te wijzen wat betreft de integratie. Ten eerste is het een sterk punt dat er voordat er aan de integratie begonnen is, een overzicht is gemaakt van hoe de inzichten vanuit de disciplinaire hoofdstukken zich ten opzichte van elkaar verhouden. Hieruit volgt het tweede sterke punt: doordat de integratie heeft plaatsgevonden rondom vier aspecten van 'de rol' van plaatsvervangende schaamte: de definitie, de vorm, de functie en de mate, is deze overzichtelijk en alomvattend geworden. Hierdoor was het mogelijk stapsgewijs langs alle mogelijke conflicten tussen de disciplines gegaan. Zo vonden we voor elk conflict een manier om *common ground* te creëren en ervoor te zorgen dat de disciplines over hetzelfde, in plaats van tegen elkaar, spreken. Een derde sterk punt is meer subjectief van aard, en doelt op de introductie van de nieuwe integratietechniek: verheldering. Deze techniek zou een toevoeging kunnen zijn voor de methode van Repko & Szostak. Echter vergt dit wel verdere ontwikkeling door bijvoorbeeld een hogere gebruiksfrequentie.

Dit interdisciplinaire onderzoek heeft ook een aantal tekortkomingen. Ten eerste hadden meer aspecten van het digitale tijdperk deel uit kunnen maken van het onderzoek. Omdat het digitale tijdperk alle processen inhoudt die afspelen binnen die tijdsperiode, zullen er onvermijdelijk processen genegeerd worden. Toch zou dit onderzoek vollediger zijn geweest als het digitale tijdperk eerst duidelijk en afgebakend hadden gedefinieerd. Ten tweede is de onderzoeksstap van *common ground* naar *more comprehensive understanding* een moeilijke gebleken. Mede door onvolledige toelichting van Repko & Szostak (2017), was het onduidelijk hoe deze tot elkaar in verhouding stonden en geformuleerd moesten worden. Ten slotte is het antwoord op de onderzoeksvraag nog vrij globaal en is door middel van vervolgonderzoek specificering en concretisering mogelijk.

Deze tekortkomingen benadrukken de noodzaak van vervolgonderzoek. Dergelijk onderzoek zal, zeker in samenwerking met andere disciplines zoals Nieuwe Media, dieper in kunnen gaan op andere aspecten van het digitale tijdperk.

Bronnenlijst

Inleiding

- Backstrom, L., Huttenlocher, D., Kleinberg, J., & Lan, X. (2006). Group formation in large social networks: membership, growth, and evolution. In *Proceedings of the 12th ACM SIGKDD international conference on Knowledge discovery and data mining* (pp. 44-54). ACM.
- Baym, N. K. (2015). *Personal connections in the digital age*. John Wiley & Sons.
- Beatty, A. (2013). Current Emotion Research in Anthropology: Reporting the Field. *Emotion Review*, 5(4), 414–422.
- Brennen, J. S., & Kreiss, D. (2016). Digitalization. *The international encyclopedia of communication theory and philosophy*, 1-11.
- Caplan, S. E. (2005). A social skill account of problematic Internet use. *Journal of communication*, 55(4), 721-736.
- Greene, D. C., & Britton, P. J. (2015). Predicting relationship commitment in gay men: Contributions of vicarious shame and internalized homophobia to the investment model. *Psychology of Men & Masculinity*, 16(1), 78.
- Krach, S., Cohrs, J. C., de Echeverría Loebell, N. C., Kircher, T., Sommer, J., Jansen, A., & Paulus, F. M. (2011). Your flaws are my pain: Linking empathy to vicarious embarrassment. *Plus One*, 6(4), e18675.
- Lickel, B., Miller, N., Stenstrom, D. M., Denson, T. F., & Schmader, T. (2006). Vicarious retribution: The role of collective blame in intergroup aggression. *Personality and Social Psychology Review*, 10(4), 372-390.
- Melchers, M., Markett, S., Montag, C., Trautner, P., Weber, B., Lachmann, B., ... & Reuter, M. (2015). Reality TV and vicarious embarrassment: an fMRI study. *Neuroimage*, 109, 109-117.
- Repko, A. F., & Szostak, R. (2017). *Interdisciplinary Research: Process and Theory* (4e editie ed.).
- Van Dijk, J. (2005). *The network society: Social aspects of new media*. London, UK: Sage.
- Wellman, B., Quan-Haase, A., Boase, J., Chen, W., Hampton, K., Díaz, I., & Miyata, K. (2003). The social affordances of the Internet for networked individualism. *Journal of computer-mediated communication*, 8(3), JCMC834.
- Welten, S. C., Zeelenberg, M., & Breugelmans, S. M. (2012). Vicarious shame. *Cognition & emotion*, 26(5), 836-846.

Cognitieve en Neurobiologische Psychologie

- Akitsuki, Y., & Decety, J. (2009). Social context and perceived agency affects empathy for pain: an event-related fMRI investigation. *Neuroimage*, 47(2), 722-734.
- Caspers, S., Zilles, K., Laird, A. R., & Eickhoff, S. B. (2010). ALE meta-analysis of action observation and imitation in the human brain. *Neuroimage*, 50(3), 1148-1167.
- Dinstein, I., Hasson, U., Rubin, N., & Heeger, D. J. (2007). Brain areas selective for both observed and executed movements. *Journal of neurophysiology*, 98(3), 1415-1427.

- Dovidio, J. F., Gaertner, S. L., Isen, A. M., & Lowrance, R. (1995). Group representations and intergroup bias: Positive affect, similarity, and group size. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 21(8), 856-865.
- Drummond, P. D. (1997). The effect of adrenergic blockade on blushing and facial flushing. *Psychophysiology*, 34(2), 163-168.
- Dumontheil, I., Küster, O., Apperly, I. A., & Blakemore, S. J. (2010). Taking perspective into account in a communicative task. *Neuroimage*, 52(4), 1574-1583.
- Dunbar, R. I. (1992). Neocortex size as a constraint on group size in primates. *Journal of human evolution*, 22(6), 469-493.
- Dunbar, R. I. (1993). Coevolution of neocortical size, group size and language in humans. *Behavioral and brain sciences*, 16(4), 681-694.
- Falk, E. B., Spunt, R. P., & Lieberman, M. D. (2012). Ascribing beliefs to ingroup and outgroup political candidates: neural correlates of perspective-taking, issue importance and days until the election. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 367(1589), 731-743.
- Gallese, V., & Sinigaglia, C. (2011). What is so special about embodied simulation?. *Trends in cognitive sciences*, 15(11), 512-519.
- Gallese, V., Keysers, C., & Rizzolatti, G. (2004). A unifying view of the basis of social cognition. *Trends in cognitive sciences*, 8(9), 396-403.
- Gerlach, A. L., Wilhelm, F. H., & Roth, W. T. (2003). Embarrassment and social phobia: the role of parasympathetic activation. *Journal of Anxiety Disorders*, 17(2), 197-210.
- Giles, H. (Ed.). (2012). *The handbook of intergroup communication*. Routledge.
- Grèzes, J., Tucker, M., Armony, J., Ellis, R., & Passingham, R. E. (2003). Objects automatically potentiate action: an fMRI study of implicit processing. *European Journal of Neuroscience*, 17(12), 2735-2740.
- Harris, C. R. (2001). Cardiovascular responses of embarrassment and effects of emotional suppression in a social setting. *Journal of personality and social psychology*, 81(5), 886.
- Heider, F. (1958; 2013). *The psychology of interpersonal relations*. Psychology Press.
- Hein, G., & Singer, T. (2008). I feel how you feel but not always: the empathic brain and its modulation. *Current opinion in neurobiology*, 18(2), 153-158.
- Hofmann, S. G., Moscovitch, D. A., & Kim, H. J. (2006). Autonomic correlates of social anxiety and embarrassment in shy and non-shy individuals. *International journal of Psychophysiology*, 61(2), 134-142.
- Keltner, D., & Buswell, B. N. (1997). Embarrassment: its distinct form and appeasement functions. *Psychological bulletin*, 122(3), 250.
- Keysers, C., & Gazzola, V. (2009). Expanding the mirror: vicarious activity for actions, emotions, and sensations. *Current opinion in neurobiology*, 19(6), 666-671.
- Keysers, C., Kaas, J. H., & Gazzola, V. (2010). Somatosensation in social perception. *Nature Reviews Neuroscience*, 11(6), 417.

- Krach, S., Cohrs, J. C., de Echeverría Loebell, N. C., Kircher, T., Sommer, J., Jansen, A., & Paulus, F.M. (2011). Your flaws are my pain: Linking empathy to vicarious embarrassment. *PLoSOne*, *6*(4), e18675.
- Lamm, C., & Singer, T. (2010). The role of anterior insular cortex in social emotions. *Brain Structure and Function*, *214*(5-6), 579-591.
- Liviatan, I., Trope, Y., & Liberman, N. (2008). Interpersonal similarity as a social distance dimension: Implications for perception of others' actions. *Journal of experimental social psychology*, *44*(5), 1256-1269.
- Marcus, D. K., Wilson, J. R., & Miller, R. S. (1996). Are perceptions of emotion in the eye of the beholder? A social relations analysis of judgments of embarrassment. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *22*(12), 1220-1228.
- Mazziotta, A., Mummendey, A., & Wright, S. C. (2011). Vicarious intergroup contact effects: Applying social-cognitive theory to intergroup contact research. *Group Processes & Intergroup Relations*, *14*(2), 255-274.
- Melchers, M., Markett, S., Montag, C., Trautner, P., Weber, B., Lachmann, B., ... & Reuter, M. (2015). Reality TV and vicarious embarrassment: an fMRI study. *Neuroimage*, *109*, 109-117.
- Miller, D. T., Downs, J. S., & Prentice, D. A. (1998). Minimal conditions for the creation of a unit relationship: The social bond between birthdaymates. *European Journal of Social Psychology*, *28*(3), 475-481.
- Miller, R. S. (1996). *Embarrassment: Poise and peril in everyday life*. Guilford Press.
- Miller, R. S., & Fahey, D. E. (1991). Blushing as an Appeasement Gesture: Felt, Displayed, and Observed Embarrassment.
- Miller, R. S., & Tangney, J. P. (1994). Differentiating embarrassment and shame. *Journal of Social and Clinical Psychology*, *13*(3), 273-287.
- Mulkens, S., De Jong, P. J., & Bögels, S. M. (1997). High blushing propensity: Fearful preoccupation or facial coloration?. *Personality and individual differences*, *22*(6), 817-824.
- Müller-Pinzler, L., Paulus, F. M., Stemmler, G., & Krach, S. (2012). Increased autonomic activation in vicarious embarrassment. *International Journal of Psychophysiology*, *86*(1), 74-82.
- Müller-Pinzler, L., Rademacher, L., Paulus, F. M., & Krach, S. (2015). When your friends make you cringe: social closeness modulates vicarious embarrassment-related neural activity. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, *11*(3), 466-475.
- Nguyen, E., Chen, T. F., & O'Reilly, C. L. (2012). Evaluating the impact of direct and indirect contact on the mental health stigma of pharmacy students. *Social psychiatry and psychiatric epidemiology*, *47*(7), 1087-1098.
- Paulus, F. M., Müller-Pinzler, L., Jansen, A., Gazzola, V., & Krach, S. (2014). Mentalizing and the role of the posterior superior temporal sulcus in sharing others' embarrassment. *Cerebral cortex*, *25*(8), 2065-2075.
- Paulus, F. M., Müller-Pinzler, L., Westermann, S., & Krach, S. (2013). On the distinction of empathic and vicarious emotions. *Frontiers in human neuroscience*, *7*, 196.

Premkumar, P., Ettinger, U., Inchley-Mort, S., Sumich, A., Williams, S. C., Kuipers, E., & Kumari, V. (2012). Neural processing of social rejection: the role of schizotypal personality traits. *Human Brain Mapping, 33*(3), 695-706.

Schnell, K., Bluschke, S., Konradt, B., & Walter, H. (2011). Functional relations of empathy and mentalizing: an fMRI study on the neural basis of cognitive empathy. *Neuroimage, 54*(2), 1743-1754.

Shearn, D., Bergman, E., Hill, K., Abel, A., & Hinds, L. (1990). Facial coloration and temperature responses in blushing. *Psychophysiology, 27*(6), 687-693.

Shearn, D., Spellman, L., Straley, B., Meirick, J., & Stryker, K. (1999). Empathic blushing in friends and strangers. *Motivation and Emotion, 23*(4), 307-316.

Singer, T., & Tusche, A. (2014). Understanding others: Brain mechanisms of theory of mind and empathy. In *Neuroeconomics*(pp. 513-532). Academic Press.

Swan, K., Shea, P., Fredericksen, E., Pickett, A., Pelz, W., & Maher, G. (2000). Building knowledge building communities: Consistency, contact and communication in the virtual classroom. *Journal of Educational Computing Research, 23*(4), 359-383.

Tesser, A. (1988). Toward a self-evaluation maintenance model of social behavior. In *Advances in experimental social psychology* (Vol. 21, pp. 181-227). Academic Press.

Kunstmatige Intelligentie

Breazeal, C. (2003). Emotion and sociable humanoid robots. *International journal of human-computer studies, 59*(1-2), 119-155.

Breazeal, C., & Scassellati, B. (1999). A context-dependent attention system for a social robot. *rn, 255*, 3.

Gorton, K. (2007). Theorizing emotion and affect: Feminist engagements. *Feminist theory, 8*(3), 333-348.

Jaffe, K. (2006). Simulations show that shame drives social cohesion. In *Advances in Artificial Intelligence-IBERAMIA-SBIA 2006* (pp. 88-97). Springer, Berlin, Heidelberg.

Lake, B. M., Ullman, T. D., Tenenbaum, J. B., & Gershman, S. J. (2017). Building machines that learn and think like people. *Behavioral and brain sciences, 40*.

Lickel, B., Schmader, T., Curtis, M., Scarnier, M., & Ames, D. R. (2005). Vicarious shame and guilt. *Group Processes & Intergroup Relations, 8*(2), 145-157.

Martinez-Miranda, J., & Aldea, A. (2005). Emotions in human and artificial intelligence. *Computers in Human Behavior, 21*(2), 323-341.

Müller, V. C. (Ed.). (2012). *Philosophy and theory of artificial intelligence* (Vol. 5). Springer Science & Business Media.

Picard, R. W. (1997). *Affective computing*. MIT press.

Pitt, J. (2004). Digital blush: towards shame and embarrassment in multi-agent information trading applications. *Cognition, Technology & Work*, 6(1), 23-36.

Scheff, T. J. (2000). Shame and the social bond: A sociological theory. *Sociological theory*, 18(1), 84-99.

Tomkins, S. S. (1987). *Shame*. Guilford Press.

Vallverdú, J. (2014). Artificial Shame Models for Machines?. *Psychology of Shame: New Research*, NY: Nova Publishers, 1-14.

Welten, S. C., Zeelenberg, M., & Breugelmans, S. M. (2012). Vicarious shame. *Cognition & emotion*, 26(5), 836-846.

Wilson, E. A. (2011). *Affect and artificial intelligence*. University of Washington Press.

Sociale Psychologie

Ashby, J. S., Rice, K. G., & Martin, J. L. (2006). Perfectionism, shame, and depressive symptoms. *Journal of Counseling & Development*, 84(2), 148-156.

Backstrom, L., Huttenlocher, D., Kleinberg, J., & Lan, X. (2006). Group formation in large social networks: membership, growth, and evolution. In *Proceedings of the 12th ACM SIGKDD international conference on Knowledge discovery and data mining* (pp. 44-54). ACM.

Barrett, L. F. (2006). Are emotions natural kinds?. *Perspectives on psychological science*, 1(1), 28-58.

Batson, C. D. (2011). *Altruism in humans*. Oxford University Press, USA.

Brennen, J. S., & Kreiss, D. (2016). Digitalization. *The international encyclopedia of communication theory and philosophy*, 1-11.

Brown, B. (2006). Shame resilience theory: A grounded theory study on women and shame. *Families in Society*, 87(1), 43-52.

Bull, G. (2010). The always-connected generation. *Learning & Leading with Technology*, 38(3), 28-29.

Burns, L. R., & Fedewa, B. A. (2005). Cognitive styles: Links with perfectionistic thinking. *Personality and Individual Differences*, 38(1), 103-113.

Caplan, S. E. (2005). A social skill account of problematic Internet use. *Journal of communication*, 55(4), 721-736.

Castells, M. (2004). *The Power of Identity*, 2nd edn. Malden, MA.

- De Bruin, J. (2005). *Multicultureel drama?: populair Nederlands televisiedrama, jeugd en etniciteit*. Amsterdam: Otto Cramwinckel Uitgever.
- De Graaf, P. M., Kalmijn, M., Kraaykamp, G. L. M., & Monden, C. W. (2011). Sociaal-culturele verschillen tussen Turken, Marokkanen en autochtonen: eerste resultaten van de Nederlandse LevensLoop Studie (NELLS).
- Deonna, J. A., Rodogno, R., & Teroni, F. (2012). *In defense of shame: The faces of an emotion*. Oxford University Press.
- Dickerson, S. S., Gruenewald, T. L., & Kemeny, M. E. (2004). When the social self is threatened: Shame, physiology, and health. *Journal of personality, 72*(6), 1191-1216.
- Eastwood, J. D., Smilek, D., & Merikle, P. M. (2001). Differential attentional guidance by unattended faces expressing positive and negative emotion. *Perception & psychophysics, 63*(6), 1004-1013.
- Findlay, L. C., Girardi, A., & Coplan, R. J. (2006). Links between empathy, social behavior, and social understanding in early childhood. *Early Childhood Research Quarterly, 21*(3), 347-359.
- Fischer, K. W. & Tangney, J. P. (1995). Self-conscious emotions and the affect revolution: framework and overview.
- Fontaine, J.R.J., Luyten, P., Boeck, P. de, Corveleyn, J., Fernandez, M., Herrera, D. & Tomcsányi, T. (2006). Untying the gordian knot of guilt and shame: The structure of guilt and shame reactions based on situation and person variation in Belgium, Hungary, and Peru. *Journal of Cross Cultural Psychology, 37*, 273-292.
- Frankenhuis, S., Hagen, S., & Smelik, A. M. (2007). *De effecten van nieuwe media op jongeren van 12–14 jaar*. Enschede: SLO (Stichting Leerplanontwikkeling).
- Greene, D. C., & Britton, P. J. (2015). Predicting relationship commitment in gay men: Contributions of vicarious shame and internalized homophobia to the investment model. *Psychology of Men & Masculinity, 16*(1), 78.
- Hechter, M., & Opp, K. D. (2001). *Social norms*. Russell Sage Foundation.
- Hewitt, P. L., & Flett, G. L. (1991). Perfectionism in the self and social contexts: conceptualization, assessment, and association with psychopathology. *Journal of personality and social psychology, 60*(3), 456.
- Higgins, E. T. (1987). Self-discrepancy: a theory relating self and affect. *Psychological review, 94*(3), 319.
- Hui, C. H. (1988). Measurement of individualism-collectivism. *Journal of research in personality, 22*(1), 17-36.

- Jetten, J., Postmes, T., & McAuliffe, B. J. (2002). 'We're all individuals': Group norms of individualism and collectivism, levels of identification and identity threat. *European Journal of Social Psychology*, 32(2), 189-207.
- Kagan, J. (1981). *The second year: The emergence of self-awareness*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Keltner, D., & Harker, L. (1998). The forms and functions of the nonverbal signal of shame. In P. Gilbert & B. Andrews (Eds.), *Series in affective science. Shame: Interpersonal behavior, psychopathology, and culture* (pp. 78-98). New York, NY, US: Oxford University Press.
- Lewis, H. B. (1971). Shame and guilt in neurosis. *Psychoanalytic review*, 58(3), 419-438.
- Lickel, B., Miller, N., Stenstrom, D. M., Denson, T. F., & Schmader, T. (2006). Vicarious retribution: The role of collective blame in intergroup aggression. *Personality and Social Psychology Review*, 10(4), 372-390.
- Lindquist, K. A. (2013). Emotions emerge from more basic psychological ingredients: A modern psychological constructionist model. *Emotion Review*, 5(4), 356-368.
- Michalson, L., & Lewis, M. (1985). What do children know about emotions and when do they know it? In M. Lewis & C. Saarni (Eds.), *The socialization of emotions* (pp. 117-140). New York: Plenum.
- Morahan-Martin, J., & Schumacher, P. (2003). Loneliness and social uses of the internet. *Computers in Human Behavior*, 19, 659-671.
- Rothschild, E. (1994). Adam Smith and the invisible hand. *The American Economic Review*, 84(2), 319-322.
- Schnabel, P. (2004). Individualisering en sociale integratie. Geraadpleegd van http://www.scp.nl/publicaties/boeken/9037701922/Individualisering_en_sociale_integratie.pdf
- Scarnier, M. (2007). Parents' Vicarious Shame and Guilt Responses to Children's Wrong-doings.
- Scheff, T. J. (2003). Shame in self and society. *Symbolic interaction*, 26(2), 239-262.
- Shepherd, L., Spears, R., & Manstead, A. S. (2013). 'This will bring shame on our nation': The role of anticipated group-based emotions on collective action. *Journal of Experimental Social Psychology*, 49(1), 42-57.
- Stichting Kijkonderzoek. (2017). *Media standaard Survey 2017*. Geraadpleegd van <https://kijkonderzoek.nl/media-standaard-survey>

- Straubhaar, J. D. (2007). *World television: From global to local*. Sage.
- Stocks, E. L., Lishner, D. A., Waits, B. L., & Downum, E. M. (2011). I'm embarrassed for you: The effect of valuing and perspective taking on empathic embarrassment and empathic concern. *Journal of Applied Social Psychology, 41*(1), 1-26.
- Tajfel, H., Turner, J. C., Austin, W. G., & Worchel, S. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. *Organizational identity: A reader*, 56-65.
- Tangney, J. P. (1999). The self-conscious emotions: Shame, guilt, embarrassment and pride. *Handbook of cognition and emotion*, 541-568.
- Tangney, J. P., & Dearing, R. L. (2002). *Shame and guilt*. New York: Guilford.
- Tangney, J. P., Miller, R. S., Flicker, L., & Barlow, D. H. (1996). Are shame, guilt, and embarrassment distinct emotions?. *Journal of personality and social psychology, 70*(6), 1256.
- Thompson, T. (2014). Personal and Vicarious Embarrassability. *Journal of Individual Differences*.
- Triandis, H. C., McCusker, C., & Hui, C. H. (1990). Multimethod probes of individualism and collectivism. *Journal of personality and social psychology, 59*(5), 1006.
- Turner, J. C., & Oakes, P. J. (1986). The significance of the social identity concept for social psychology with reference to individualism, interactionism and social influence. *British Journal of Social Psychology, 25*(3), 237-252.
- Van Dijk, J. (2005). *The network society: Social aspects of new media*. London, UK: Sage.
- Veendrick, L., Timmerman, G., & Ravesloot, J. (2000). Adolescentie 2000: de identiteit van jongeren in een keuzesamenleving: Inleiding op het themanummer. *Pedagogiek, 20*(2), 86-90.
- Veenhoven, R. (1999). Quality-of-life in individualistic society. *Social indicators research, 48*(2), 159-188.
- Veenhoven, R. R. (2000). Individualisme zo slecht nog niet. *Psychologie/ed. HJ Schoo*.
- Verkuyten, M. (1999). *Etnische identiteit: theoretische en empirische benaderingen* (No. 10). Het Spinhuis.
- Wellman, B., Quan-Haase, A., Boase, J., Chen, W., Hampton, K., Díaz, I., & Miyata, K. (2003). The social affordances of the Internet for networked individualism. *Journal of computer-mediated communication, 8*(3), JCMC834.
- Welten, S. C., Zeelenberg, M., & Breugelmans, S. M. (2012). Vicarious shame. *Cognition & emotion, 26*(5), 836-846.

Widen, S. C., & Russell, J. A. (2010). Children's scripts for social emotions: Causes and consequences are more central than are facial expressions. *British Journal of Developmental Psychology*, 28(3), 565-581.

Culturele Antropologie

Beatty, A. (2013). Current Emotion Research in Anthropology: Reporting the Field. *Emotion Review*, 5(4), 414-422.

Beatty, A. (2019). *Emotional Worlds: Beyond an Anthropology of Emotion*. Cambridge: Cambridge University Press

Benedict, R. (1946). *The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture*. Boston: Houghton Mifflin

Burrell J. (2009). The Field Site as a Network: A Strategy for Locating Ethnographic Research. *Field Methods* 21(2), 181-99

Coleman, G. E. (2010). Ethnographic Approaches to Digital Media. *Annual Review of Anthropology*, 39.

Creighton, M. (1990). Revisiting Shame and Guilt Cultures: A Forty-Year Pilgrimage. *Ethos*, 18(3), 279-307.

Friedman, J.R. (2007). Shame and the Experience of Ambivalence on the Margins of the Global: Pathologizing the Past and Present in Romania's Industrial Wastelands. *Ethos*, 35(2), 235-264.

Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books

Horst, H. & Pink, S. & Postill, J. & Hjorth, L. & Lewis, T. & Tacchi, J. (2016). *Ethnography in a Digital World*. In *Digital Ethnography: Principles and Practices*.

Jones, G. & Schieffelin, B. (2009). Talking Text and Talking Back: "my BFF Jill" from Boob Tube to YouTube. *J. Comp. Mediat. Commun.* 14(4):1050-79

Kent, P. (1996). Misconceived Configurations of Ruth Benedict. *Japan Review*, (7), 33-60.

Levy, R. I. (1973). *Tahitians: Mind and Experience in the Society Islands*. Oxford, England: U. Chicago Press.

Levy, R. I. (1984). Emotion, Knowing, and Culture. In R. A. Shweder & R. A. Levine (Eds.), *Culture theory: Essays on mind, self, and emotion* (pp. 214-237). Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Lutz, C. A. (1988). *Unnatural Emotions: Everyday Sentiments on a Micronesian Atoll and their Challenge to Western theory*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Lutz, C., & White, G. M. (1986). The Anthropology of Emotions. *Annual review of anthropology*, 15(1), 405-436.

Modell, J. (1999). The Wall of Shame: Ruth Benedict's Accomplishment in "The Chrysanthemum and the Sword". *Dialectical Anthropology*, 24(2), 193-215.

Poster, M. (2006). *Information Please: Culture and Politics in the Age of Digital Machines*. Durham, SC: Duke University Press

Rosaldo, M. (1983). The Shame of Headhunters and the Autonomy of Self. *Ethos* 11, 135-151

Shweder, R. (1993). The Cultural Psychology of the Emotions. In *The Handbook of Emotions*. Michael Lewis and Jeannette Haviland, eds. 417-433. New York: Guilford

Simon, G. (2005). Shame, Knowing, and Anthropology: On Robert I. Levy and the Study of Emotion. *Ethos*, 33(4), 493-498.

Strangelove, Michael. (2010). *Watching YouTube: Extraordinary Videos by Ordinary People*.

Svašek, M. & Skrbiš, Z. (2007). Passions and Powers: Emotions and Globalisation, *Identities*, 14:4, 367-383

Wesch M. (2007). Web 2.0 ... the machine is us/ing us. <http://www.youtube.com/watch?v=6gmP4nk0EOE>

Integratie en conclusie

Repko, A. F., & Szostak, R. (2017). *Interdisciplinary Research: Process and Theory* (4e editie ed.).

Dineen, A. (1990). Shame/embarrassment in English and Danish. *Australian Journal of Linguistics*, 10(2), 217-229.